

V. ΑΙΩΝΑΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

1. Γενικά χαρακτηριστικά

Με την επιφύλαξη που προκύπτει από την αναπόφευκτη σε τέτοιου είδους συνολικές θεωρήσεις απλοποίηση των γραμμών, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο Διαφωτισμός, που καταλαμβάνει καθοριστικά το μεγαλύτερο μέρος του 18ου αι., παρουσιάζεται από πολλές απόψεις ως το αντι-κίνημα στο 17ο αι. Βέβαια, το ορθολογιστικό στοιχείο, που κάνει τόσο έντονη την παρουσία του στο Διαφωτισμό, είναι στοιχείο του χαρακτήριζε ήδη το 17ο αι. Γι' αυτόν το λόγο, συχνά στην ιστορία του πνεύματος εκλαμβάνονται και οι δύο αιώνες μαζί ως μια μεγάλη ιστορική ενότητα. Παρ' όλα αυτά, όσο σωστό είναι, σχετικά με την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και τη μηχανοποίηση της ιδεολογίας να τραβηχτεί εδώ μια ευθεία γραμμή και να δούμε στο 18ο αι. απλά τη συνέχιση και την ολοκλήρωση αυτού που ο 17ος αι. παρήγαγε στο συγκεκριμένο τομέα, άλλο τόσο δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε το γεγονός ότι η αίσθηση ζωής και η γενική ιστορική κατάσταση σ' ολόκληρη αυτή τη χρονική περίοδο υπέστησαν αποφασιστικές μεταβολές. Ενώ ο ορθολογισμός στην εποχή του μπαρόκ αποτελεί πρώτιστα μέσο για μια συγκεντρωτική τάξη και χειραγώγηση των πραγμάτων και επιδιώκει να καταστήσει το άτομο δέσμιο αντικειμενικών νόμων και δυνάμεων, στην εποχή του Διαφωτισμού τίθεται κυρίως στην υπηρεσία της «λύτρωσης» (Jöel) και της απελευθέρωσης του μεμονωμένου ανθρώπου από μια τόσο αυστηρή χειραγώγηση σε όλους τους τομείς. Εντούτοις, δεν μπορούμε (όπως ο Jöel) να ονομάσουμε την εποχή αυτή «ατομοκεντρική» γιατί η εποχή αυτή διακρίνει στο άτομο

όχι το άπαξ γινόμενο, το μη αναγώγιμο, αλλά αυτό που υπόκειται σε κανόνες και που αρμόζει σε κάθε άνθρωπο· εκτιμά τον άνθρωπο ως «άτομο» (Individuum) και όχι ως «ατομικότητα» (Individualität). Το ενδιαφέρον της όμως είναι στραμμένο ο-λοκληρωτικά στον άνθρωπο, και μάλιστα στο κάθε μεμονωμένο αντίτυπο του είδους άνθρωπος· επιδιώκει να θεμελιώσει την αυτονομία του με ορθολογιστικό τρόπο και απευθύνεται σ' αυτόν στο όνομα της λογικής, της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας. Το ορθολογιστικό πνεύμα του 18ου αι. αποδεικνύεται ως εκ τούτου σε μεγάλο βαθμό ένα κριτικό πνεύμα τόσο απέναντι στις δεσμεύσεις της απολυταρχίας, όσο και απέναντι στον αυταρχισμό της Εκκλησίας. Η εμπιστοσύνη του Διαφωτισμού στο Λόγο είναι παράλληλα μια απεριόριστη εμπιστοσύνη στον ίδιο τον άνθρωπο. Με τον τρόπο αυτό το πνεύμα αυτής της εποχής συνεπιφέρει, παράλληλα με την κριτική στάση και μαζί με αυτήν, την εξύψωση του «έλλογου» ατόμου, μια έντονη μεταστροφή της ζωής προς το Εντεύθεν. Η εκκοσμίκευση του πολιτισμού πετυχαίνει εδώ ένα προσωρινό μάξιμουμ, που για πρώτη φορά θα υπερβαθεί αποφασιστικά στο δεύτερο μισό του 19ου αι. Στο πολιτικό πεδίο τούτο σημαίνει αρχικά ότι ο καθαρά κοσμικός χαρακτήρας του κράτους γίνεται αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας τόσο στο επίπεδο της πράξης, όσο και σε αυτό της πολιτικής θεωρίας. Ο σκοπός του κράτους αποκτά ακόμη περισσότερο κοσμικό χαρακτήρα και αποκόπτονται αποφασιστικότερα οι δεσμοί με το θρησκευτικό τομέα, που ναι μεν στη διάρκεια της Αναγέννησης είχαν χαλαρώσει σε μεγάλο βαθμό, στη διάρκεια όμως του 16ου και 17ου αι. παρέμεναν στην πράξη ιδιαίτερα στενοί. Το κράτος προσπαθεί τώρα να θέσει τα όριά του απέναντι στην Εκκλησία: το κράτος του Διαφωτισμού εμφανίζεται ανεκτικό απέναντι σε θρησκευτικά ζητήματα και θέτει ρητά ως προγραμματικό του στόχο τη θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της ατομικής συνείδησης. Με το σημείο αυτό συναρτάται και ένα δεύτερο: σε σύνδεση με τις διδασκαλίες των Grotius, Pufendorf, Hobbes και Locke επικρατεί στις αρχές του 18ου αι., ολοένα και περισσότερο, η θεωρία του κρατικού συμβολαίου, και τούτο με

τη σειρά του μπορεί να αξιολογηθεί ως έκφραση της μεταβληθείσας σχέσης του ατόμου προς την κοινωνία και προς το κράτος, όσο κι αν στην πρόταση του Troeltsch, ότι η θεωρία του κρατικού συμβολαίου «υπήρξε παντού ο πραγματικός σκαπανέας του Διαφωτισμού», βρίσκουμε να εκτιμάται τόσο πολύ η σημασία της θεωρίας για την εξέλιξη της ζωής. Όπως η περί κράτους θεωρία του Διαφωτισμού (από τον Locke μέχρι τον Rousseau) έλκει την καταγωγή του κράτους από μια «έλλογη» ένωση αυτόνομων ατόμων κάτω από τη μορφή ενός συμβολαίου, και οικοδομεί σε τελευταία ανάλυση το κράτος με μηχανιστικό τρόπο από μεμονωμένα, πλήρως εξελιγμένα άτομα, έτσι και από την πλευρά του κράτους τίθεται τώρα στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος η μέριμνα για την ανθρώπινη μονάδα. Η κατεύθυνση και η δομή της κρατικής τάξης μεταβάλλονται από τον 17ο μέχρι το τέλος του 18ου αι. Αυτή η πορεία, που χαρακτηρίζεται από μια σωρεία μεταρρυθμίσεων στην εσωτερική διοίκηση του κράτους, οδηγεί από την απολυταρχία και μέσω της πεφωτισμένης δεσποτείας στη Γαλλική Επανάσταση. Το συγκεντρωτικό κράτος της εποχής του μπαρόκ, που κύριο στόχο του έθετε την απόκτηση ισχύος, που χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό είχε κάθε δικαίωμα πάνω στους υπηκόους του χρησιμοποιώντας τους με κάθε τρόπο για την αύξηση αυτής της ισχύος και που την ίδια τάση για απόκτηση ισχύος την εκδήλωνε έντονα και κατά την οργάνωση της εκπαίδευσης, στην εποχή του Διαφωτισμού μεταβάλλεται σταδιακά σε κράτος ευημερίας και δικαίου. Επιτρέπει την άσκηση κριτικής και τοποθετεί το δίκαιο πάνω από τον εαυτό του (σύγκρ. τη διαφορά στις αντιλήψεις του Φρειδερίκου Γουλιέλμου του Α' και του Φρειδερίκου του Μεγάλου). Μια συνολική θεώρηση θα μας οδηγούσε τώρα στην εικόνα ενός ηγεμόνα που προβάλλει ως «πατέρας της χώρας» ένα γνήσια πατρικό πρόσωπο, γεμάτο φροντίδα για την ευτυχία των υπηκόων του. Η δραστηριότητα του κράτους στους τομείς της οικονομίας, της σχολικής μόρφωσης, της υγιεινής κ.λπ. αποκτά μέσα από αυτήν τη μεταβολή διαφορετικές αποχρώσεις: ο ηγεμόνας επιθυμεί να είναι ο *παιδαγωγός* που θα προάγει και θα «διαφωτίσει» αυτούς που

έθεσαν τον εαυτό τους υπό τη δική του κρίση, αυτός που θα τους οδηγήσει στην ενηλικίωση και την «ευτυχία». Κυρίαρχη είναι η ιδέα για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η επιθυμία να γίνει αντικείμενο προάσπισης από τη μεριά του κράτους. Στην ιδέα αυτή αντιστοιχεί η προσπάθεια νομικού περιορισμού της κρατικής εξουσίας πάνω στους υπηκόους και η συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών με τη μορφή γενικών «δικαιωμάτων του ανθρώπου». Τούτο σημαίνει πως *από τον υπήκοο δημιουργείται σταδιακά ο πολίτης*. Ο Διαφωτισμός επιφέρει την *άνοδο του φιλελευθερισμού*, ενώ το μεγάλο παραδειγματικό πρότυπο για την ηπειρωτική Ευρώπη αποτελεί την εποχή αυτή η εξέλιξη του κράτους στην Αγγλία (και αργότερα η εξέλιξη στην Αμερική). Το καινούργιο πνεύμα της θρησκευτικής ανοχής και της πολιτικής ελευθερίας επιβάλλεται νωρίς και στην Ολλανδία, εκφράζεται στη Γαλλία με ριζοσπαστική μορφή και γίνεται κατόπιν και στη Γερμανία κινητήρια δύναμη.

Στη χαλάρωση που παρατηρείται στον πολιτικό χώρο αντιστοιχεί η μεταβολή που επήλθε στον τομέα της οικονομίας και της κοινωνικής ζωής. Η εμποριοκρατία του 17ου αι., που, όπως και η όλη σκέψη του μπαρόκ, τείνει προς το μνημειώδες και επιδιώκει τη μεγαλύτερη δυνατή χειραγώγηση και ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, αντικαθίσταται από την αντιρροπή τάση της «φυσιοκρατίας». Η τελευταία θέλει την κατάργηση της κρατικής και την ανάπτυξη της ιδιωτικής οικονομίας ως «ελεύθερου παιχνιδιού των δυνάμεων», ενώ στρέφεται προς το φυσικό έδαφος θεωρώντας το βάση για κάθε οικονομική δραστηριότητα και προς τη γεωργία, την οποία θεωρεί ως την πραγματική παραγωγική ενασχόληση. Επιδιώκει, λοιπόν, την επιστροφή στο άμεσο, στο απλό και αγωνίζεται για την αυτονομία των αποκεντρωτικών δυνάμεων (αρχή της ελευθερίας του εμπορίου, «Laissez faire, laissez aller», ελεύθερος ανταγωνισμός). Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις στις οποίες προβαίνει η Γαλλία πριν την Επανάσταση (ειδικά με τον Turgot), περικλείουν αυτήν την τάση. Η επιδίωξη της απεριόριστης ελευθερίας στους τομείς της εργασίας και της διακίνησης

των κεφαλαίων θεμελιώθηκε θεωρητικά από τον Άγγλο Adam Smith. Όπως μετριάστηκαν οι οικονομικοί φραγμοί, έτσι κατά το Διαφωτισμό μετριάστηκαν κατά κάποιον τρόπο και τα στεγανά των κοινωνικών τάξεων. Η ιδέα για τη γενική ανθρώπινη αξιοπρέπεια φέρνει μαζί της μια *κοσμοπολιτική τοποθέτηση* των ανθρώπων (και φυσικά η ίδια αποτελεί ήδη έκφραση αυτών των τάσεων!) και στο εσωτερικό του κράτους στρέφει το ενδιαφέρον περισσότερο προς τον απλό άνθρωπο, προς τα απλά ήθη ζωής. Η αυλή και οι ευγενείς χάνουν σε πολιτική και κοινωνική σημασία, η *μεσαία τάξη* συνιστά τη μεγάλη καινούργια δύναμη. Ενισχυμένη αποφασιστικά από την ίδια την Απολυταρχία (με την ανάπτυξη της βιομηχανικής, της βιοτεχνικής δραστηριότητας και των πόλεων), καθίσταται στη διάρκεια του 18ου αι. η τάξη που αποτελεί το φορέα του πολιτισμού. Με την ικανότητά της για δημιουργία κέρδους αυξάνει όχι μόνον το ενδιαφέρον της για την οικονομία, αλλά και την ορμή για μόρφωση, μέσα από την οποία προκύπτει στο 18ο αι. μια δυναμική βούληση ανόδου και πολιτιστικής δημιουργίας. Ο αστός θέλει να εξισωθεί πολιτικά, κοινωνικά και προπάντων πνευματικά με τον ευγενή. Αν ο 17ος αι. υπήρξε η εποχή του αυλικού τρόπου ζωής, ο επόμενος αιώνας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εποχή της αστικής πνευματικής καλλιέργειας. Παράλληλα, στη γερμανική μεσαία τάξη κάνουν στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα έντονη την παρουσία τους αγγλικές κυρίως επιρροές (που αντιδιαστέλλονται με οξύ τρόπο προς τη γαλλικής έμπνευσης πνευματική καλλιέργεια των ευγενών), ενώ αργότερα γίνονται αισθητές και γαλλικές επιδράσεις (εγκυκλοπαιδιστές, Rousseau). Επειδή όμως η μεσαία τάξη αυτή την εποχή δεν μπορεί ακόμη να αναπτύξει ικανοποιητικά τις δυνάμεις της μέσα στο κράτος, καλλιεργεί σε μεγάλο βαθμό το πεδίο της πνευματικής δημιουργίας και της πνευματικής ελευθερίας, της ηθικής διαμόρφωσης της ζωής και της ορθολογικής αντίληψης του κόσμου. Ο πολιτισμός λοιπόν της εποχής του Διαφωτισμού σημαδεύεται έντονα, αν όχι αποκλειστικά, από την ανερχόμενη μεσαία τάξη και μάλιστα σε πρώτη γραμμή από το κοινωνικά ανώτερο, «πολιτισμένο» τμήμα

της. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι., όταν για την πνευματική ελίτ η εποχή των μεγάλων αλλαγών και οι θέσεις του Διαφωτισμού ανήκουν πλέον στο παρελθόν, ο αντίλαλος του πνεύματος της εποχής εκείνης βρίσκει όλο και μεγαλύτερη απήχηση στα κατώτερα στρώματα (στο «λαό», τη μεγάλη «μάζα»). Η ιδέα όμως της γενικής λαϊκής μόρφωσης είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο ολόκληρου του Διαφωτισμού. Έτσι, επιτελείται στη διάρκεια του 18ου αι. μια κάποια πνευματική προσέγγιση των τάξεων, με κινητήρια δύναμη την αστική τάξη, προσέγγιση που προετοιμάστηκε ήδη από τον Ευσεβισμό και που ενισχύθηκε με τους ελευθερομασώνους, τους φιλανθρωπιστές, μέσα από φιλολογικούς κύκλους κλπ. Μια παρόμοια αλλαγή παρουσιάζεται στο γενικό ύφος ζωής, στην τέχνη και την επιστήμη. Ενώ ο 17ος αι. αγαπά το πάθος και τη μεγαλοπρέπεια, ο 18ος προτιμά το κομψό, το ανάλαφρο και το οικείο. Η μετάβαση από το μπαρόκ στο ροκοκό εκφράζεται σε όλους τους τομείς, στην ενδυμασία και την αρχιτεκτονική, στη λογοτεχνία και τη μουσική. Είναι η μεταβολή από τα μεγαλοπρεπή αντιπροσωπευτικά ανάκτορα (Βερσαλλίες) στα μικρά παλατάκια (Sanssouci, Bruchsal), από τα μεγαλοπρεπή πάρκα στους προσιτούς κήπους, από τα μαρμάρινα αγάλματα στις μικρές πορσελλάνινες φιγούρες, από τις μεγάλες όπερες και τη γεμάτη πάθος τραγωδία στις ανάλαφρες οπερέττες και την κωμωδία, από το εκκλησιαστικό όργανο στο πιάνο και το φλάουτο, από τον Bach στον Mozart, από τις μακριές περούκες στις κοτσίδες, τους φιόγγους και τα περιλαίμια. Παντού ανοίγεται ο δρόμος προς το χαριτωμένο, το ανάλαφρο, το απλό, το θελκτικό. Η αίσθηση της ζωής εναρμονίζεται με το απλό και αφελές, με την καθαρότητα και τη χαλάρωση. Εκτιμάται η αγροτική και η βουκολική ζωή και τη μιμούνται τόσο στον ψυχαγωγικό τομέα όσο και στον αυλικό κοινωνικό περίγυρο. Και η εποχή δείχνει στον κόσμο ένα γελαστό πρόσωπο χωρίς να βλέπει την αβυσσαλεότητα και τη φρίκη της ανθρώπινης ψυχής, αλλά και της εξωτερικής φύσης· από τη σκέψη της απουσιάζει το μεταφυσικό βάθος, η μεγάλη συστηματική και η διεισδυτικότητα του μπαρόκ, μαζί όμως απουσιάζει και η σύγχυση. Εκτείνεται

πιο ευχάριστα σε πλάτος παρά σε βάθος και πιστεύει ότι μπορεί να βρει απρόσκοπτες λύσεις για το καθετί. Υπάρχει μεγάλη ευαισθησία, αλλά ταυτόχρονα ζεστασιά και αισιοδοξία. Ο κόσμος εμφανίζεται στα μάτια του Διαφωτισμού ως «ο άριστος όλων των δυνατών» (Leibniz), και ο ίδιος ο άνθρωπος είναι κατά την αντίληψή του «από τη φύση του καλός». Η εποχή είναι εχθρική απέναντι στα φαινόμενα αυταρχισμού, γιατί πιστεύει στο Λόγο. Έχει εμπιστοσύνη στη δύναμη της ανθρωπίνης νόησης και είναι πεισμένη για τη δυνατότητα μιας αδιάλειπτης προόδου, μιας διαρκούς επικράτησης του Λόγου στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ο άνθρωπος - έτσι πιστεύει - μπορεί να οδηγήσει τα πάντα σε αίσιο τέλος, αν απλά και μόνο χρησιμοποιήσει τη δύναμη της «λογικής» του, και είναι ικανός να φθάσει σε έναν μεγάλο βαθμό ολοκλήρωσης, αν απλά και μόνο απευθυνθεί στην κρίση του και την καθοδηγήσει με τον ορθό τρόπο.

Από αυτές τις βασικές θέσεις προκύπτουν σημαντικές συνέπειες για τη θρησκεία, την επιστήμη και την αγωγή. Ο Διαφωτισμός δείχνει ελάχιστο ενδιαφέρον για μια ευδαιμονία μεταφυσικού χαρακτήρα, γιατί θέλει να πετύχει μια γήινη ευδαιμονία. Η χριστιανική υπερφυσιοκρατία (Supranaturalismus) αποδυναμώνεται όλο και περισσότερο κάτω από το χείμαρρο αυτής της πίστης στον κόσμο και της επίπεδης κατανόησης των πραγμάτων, και σε τελευταία ανάλυση εξολοθρεύεται ολοκληρωτικά. Καθετί που δεν είναι ορθολογικό παραπέμπεται στην περιοχή της παιδικής πίστης και της δεισιδαιμονίας ή τουλάχιστον θεωρείται επουσιώδης περιβολή του πραγματικά θρησκευτικού στοιχείου. Έτσι, το δόγμα, για το οποίο τόσο αγώνας έγινε στο 17ο αι., καταλήγει στην ουσία να αντιμετωπίζεται αδιάφορα και η θρησκευτική ανοχή παρίσταται ως αυτονόητο αίτημα. Η πληθώρα αντιμαχόμενων μεταξύ τους εξ αποκαλύψεως θρησκειών και δογμάτων φαίνεται να αποτελεί εντυπωσιακή απόδειξη του ότι αυτές δεν αποτελούν το τέλος, αλλά πάνω απ' αυτές βρίσκεται μια ενιαία «φυσική» θρησκεία ή θρησκεία του «Λόγου». Η κόπωση από τις θρησκευτικές διαμάχες και τις θεολογικές έριδες οδηγεί στην αναζήτηση

ενός βέβαιου κριτηρίου για τη θρησκεία και μιας σταθερά θεμελιωμένης και απαλλαγμένης από αντιφάσεις θεολογίας. Όταν ο Chr. Wolff θέλει να οδηγήσει τη θεολογία στη «μαθηματική αξιοπιστία» και να πετύχει γι' αυτήν μια «αναντίρρητη βεβαιότητα», δεν είναι παρά εκφραστής του καθολικά επιθυμητού. Δεδομένου ότι σε κάθε θρησκευτικό κείμενο τίθεται τώρα το ερώτημα για την «αλήθεια» με την έννοια της ιστορικά εξακριβωμένης πληροφορίας, προσκρούει κανείς ακόμη και στη Βίβλο σε πολλαπλές αντιφάσεις και σε καθετί το παράδοξο: κάνει την εμφάνισή της η ιστορική κριτική της Βίβλου. Ο Reimarus γράφει ένα «Βίο του Ιησού» έτσι όπως θα έπρεπε να είχε συμβεί, αν δεν συμπεριλαμβάνονταν σ' αυτόν τα θαύματα και τα στοιχεία που εναντιώνονται στη φυσική τάξη πραγμάτων. Με το Διαφωτισμό επιτυγχάνεται στην πορεία της εξέλιξης του δυτικού πνεύματος το σημείο στο οποίο τίθεται με κάθε οξύτητα *το πρόβλημα της πίστης και της γνώσης*. Η προσανατολισμένη στα μαθηματικά νοησιарχική σκέψη εκτείνει τώρα την κυριαρχία της σε όλους τους τομείς και μετατρέπει ολόκληρο τον κόσμο σε μια δομή σχέσεων που διέπονται από ακριβείς νόμους, ταυτόχρονα όμως εκβάλλει στον ίδιο βαθμό το Θεό από τον κόσμο. Στο χαρακτηριστικό για το Διαφωτισμό δεισμό (Deismus) ο κόσμος παρίσταται ως ένας ωρολογιακός μηχανισμός και ο Θεός ως δημιουργός αυτού του έργου, που στη συνέχεια λειτουργεί μόνο του, χωρίς την παρέμβαση του δημιουργού του. Επειδή λοιπόν η θρησκεία ως προσωπική συνάντηση με το Θεό δεν είναι πλέον δυνατή με βάση τη στάση του Διαφωτισμού, και υποτιμάται κάθε εικονική αναπαράσταση, ως «φυσική θρησκεία» παραμένει απλά και μόνο η *ηθική*. Πολλές φορές, ιδιαίτερα στη Γαλλία, η εξελικτική πορεία οδηγεί μέσα από το δεισμό και τη θρησκεία του Λόγου στον άκρο αθεϊσμό και υλισμό.

Τα μαθηματικά και η μηχανική γίνονται τώρα πρότυπο για κάθε ειδική επιστήμη και για τη φιλοσοφία σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι τούτο συνέβαινε στο 17ο αι. Τα θεολογικά-μυστικιστικά μοτίβα, που εξακολουθούν ακόμη να ασκούν επιρροή στην εποχή του μπαρόκ, εξαφανίζονται πα-

ντελώς. Όπως ο Διαφωτισμός επιτελεί συνεπέστερα τη στροφή της Αναγέννησης προς το Εντεύθεν, έτσι τώρα αναγνωρίζει επίσης πλήρως τη ριζωμένη στην Αναγέννηση αρχή της αυτονομίας της σκέψης και της έρευνας. Η επιστήμη απελευθερώνεται ολοκληρωτικά από το θρησκευτικό-θεολογικό στοιχείο. Η ιστορία ερμηνεύεται πλέον από καθαρά φυσική σκοπιά, οι πιο συνεπείς εκπρόσωποι του Διαφωτισμού τοποθετούν στην αρχή της αντί για τη δημιουργία και το προπατορικό αμάρτημα μια φυσική πρωταρχική κατάσταση. Το πανεπιστήμιο της Halle είναι το πρώτο που - σε σκληρό ανταγωνισμό με τον Ευσεβισμό - επιδιώκει να πραγματοποιήσει την ιδέα της ελεύθερης έρευνας και διδασκαλίας (με τον Chr. Thomasius και τον Chr. Wolff)· από το πανεπιστήμιο της Halle το μοντέρνο πνεύμα διεισδύει στη διάρκεια του 18ου αι. σε όλα τα γερμανικά πανεπιστήμια. Η φιλοσοφία της σχολικής εκπαίδευσης κατά την εποχή του Διαφωτισμού είναι στη Γερμανία καθαρά ορθολογική, στα πρόσωπα του Thomasius και του Wolff βρίσκει τους πιο φιλόπονους πρωτεργάτες της και εκλαϊκεύει προπάντων λειβνιτιανές ιδέες. Στην Αγγλία, αλλά και στη Γαλλία, με τους Bacon, Hobbes και Loche ο εμπειρισμός και ο σενσουαλισμός (αισθησιοκρατία) πετυχαίνουν την καθολική αναγνώριση. Απορρίπτουν τον αγώνα του γνωσιοθεωρητικού ορθολογισμού να θεμελιώσει τη γνώση σε έμφυτες ιδέες και ανάγουν τη γνώση στην κίνηση των αισθητηρίων οργάνων, παραδειγματικό τους πρότυπο, όμως, παραμένει επίσης η μηχανική.

Το αποφασιστικό στοιχείο στην επιστήμη της εποχής του Διαφωτισμού είναι παρ' όλα αυτά, *ότι στρέφει τη δραστηριότητά της προς τον άνθρωπο και τους σκοπούς του*. Ενώ κατά το 17ο αι. έκαναν την εμφάνισή τους τα μεγάλα συστήματα και οι αντικειμενικές τάξεις πραγμάτων, το ενδιαφέρον στρέφεται τώρα ολοκληρωτικά στον άνθρωπο. Ως εκ τούτου η εποχή του μπαρόκ είναι η εποχή των μεγάλων φιλοσοφικών συστημάτων, ο 18ος όμως αιώνας η εποχή της εκλαϊκευσης και της προς το συμφέρον του ανθρώπου αξιολόγησης της επιστήμης. Η ίδια αιτία ισχύει και για το γεγονός ότι η θρησκεία ηθικοποιείται τόσο ισχυρά. Όλα φαίνονται να υπάρχουν μόνο

και μόνο για χάρη του ανθρώπου και τίθενται στην υπηρεσία του. Μεταφυσικά και κοσμολογικά ζητήματα χάνουν αποφασιστικά τη σημασία τους απέναντι σε θέματα που αφορούν τη ζωή, την ευτυχία και την ωφέλεια του ανθρώπου, ενώ η απλή θέση του Wolff, ότι τα άστρα βρίσκονται στον ουρανό για να φωτίζουν τη νύχτα (για τον άνθρωπο), είναι χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της τοποθέτησης. Το έσχατο συμπέρασμα σοφίας φαίνεται να είναι: όλα είναι εξάισια λογικά και σκόπιμα φτιαγμένα - για χάρη του ανθρώπου! Η επιστήμη και η φιλοσοφία πρέπει τούτο ακριβώς να καταστήσουν ορατό και να διδάξουν στον άνθρωπο, πώς δηλαδή μπορεί να ζήσει ακόμη συνετότερα και πώς μέσα από μια τέτοια ζωή μπορεί να γίνει πραγματικά ευτυχισμένος. Η σκέψη, λοιπόν, τίθεται άμεσα στην υπηρεσία γενικών πρακτικών σκοπών. Ολόκληρη η επιστήμη τοποθετείται κάτω από το πρίσμα της ωφελιμότητας· οφείλει να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην ευδαιμονία και αυτό της το καθήκον της προσδίδει τεράστια σπουδαιότητα. Η ιδέα της ορθολογικής αντίληψης και δημιουργίας μορφών, ιδέα με μέγιστη απήχηση ανάμεσα στους ανθρώπους, αποτελεί την κεντρική ιδέα αυτής της εποχής. *Βασικός της σκοπός είναι να «διαφωτίσει» όλους τους ανθρώπους.*

Ο ενθουσιασμός για τη λογική και ακόμη περισσότερο η στροφή προς τον άνθρωπο καθιστούν το 18ο αι. από τη φύση του «παιδαγωγικό αιώνα»· αλλά και ο ίδιος ο αιώνας κατανόησε τον εαυτό του σαν τέτοιο και του απόδωσε ρητά αυτόν τον χαρακτηρισμό. Το παιδαγωγικό και το ορθολογιστικό ρεύμα είναι τουλάχιστον εξίσου ουσιαστικά και βρίσκονται σε στενή συνάφεια μεταξύ τους. Επειδή ο Σωκράτης συνδέει μεταξύ τους τα δύο ρεύματα και ο Διαφωτισμός πιστεύει ότι στο πρόσωπό του αναγνωρίζει εκ νέου τον εαυτό του, ο αρχαίος Έλληνας φιλόσοφος γίνεται η αγαπημένη μορφή του Διαφωτισμού. Μπορούμε πράγματι να μιλάμε για μια παιδαγωγικοποίηση της επιστήμης και της συνολικής ζωής. Ο Διαφωτισμός είναι πραγματικά ενθουσιασμένος από τη σκέψη ότι μπορεί με τη διδασκαλία να βελτιώσει όλους τους ανθρώπους και να τους χειραφετήσει πνευματικά. Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός, ο ποιητής,

ο ιερέας, όλοι αυτοί, αισθάνονται τώρα πρωταρχικά δάσκαλοι και παιδαγωγοί της ανθρωπότητας και προσπαθούν με ζήλο να δράσουν σε πλάτος. Ενώ η σκέψη του 17ου αι. ήταν στο σημείο αυτό περισσότερο αποκλειστική, ο Διαφωτισμός ακόμη και στη φιλοσοφία του χρησιμοποιεί μια εντελώς απλή και από όλους κατανοητή γλώσσα και προτιμά να είναι επίπεδος και ρηχός παρά δυσνόητος· γιατί δεν ενδιαφέρεται απλά και μόνον για την αλήθεια, αλλά τουλάχιστον εξίσου, για το πώς η αλήθεια αυτή θα γίνει κτήμα του λαού. Ο λόγιος αποτελεί για το Διαφωτισμό απλό αντικείμενο εμπαιγμού όταν δεν είναι πραγματικά «διαφωτιστής», δηλαδή παιδαγωγός του λαού. Ο κάθε άνθρωπος με όλες του τις δυνάμεις, σε κάθε τόπο, οφείλει να υπηρετεί τη «μεταφύτευση της αλήθειας», «στον περίπατο, στη διάρκεια του γεύματος, στο χρηματιστήριο, στα βιβλιοπωλεία, σε θόλους, στις επισκέψεις του και γενικά σε κάθε είδους συζητήσεις στενού ή ευρέος περιεχομένου» (Thomasius). Τη διαρκή τάση του Διαφωτισμού για ηθικοποίηση και διδασκαλία οι άνθρωποι της εποχής εκείνης την αντιλήφθηκαν όχι ως κάτι το επιβαλλόμενο, αλλά ως ουσιαστικό καθήκον. Τον τρόπο με τον οποίο αυτή η τάση προσδιορίζει ολόκληρη τη φιλολογική παραγωγή του Διαφωτισμού, καθιστώντας αυτήν μεν μια κατά βάση παιδαγωγική φιλολογική παραγωγή, το δε Διαφωτισμό ένα πραγματικό κίνημα για τη μόρφωση του λαού, απομένει να τον παρουσιάσουμε στη συνέχεια. Αρχικά θα στραφούμε σε ορισμένους στοχαστές που έδρασαν στο κατώφλι του 18ου αι.

2. Από τον Leibniz μέχρι τον Wolff

Leibniz

Με τον Gottfr. Wilh. Leibniz (1646-1716) το γερμανικό πνεύμα συμμετέχει δυναμικά στο χορό της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας των Νέων Χρόνων. Ο Leibniz δεν είναι μόνον ο «πατέρας της γερμανικής φιλοσοφίας», αλλά θα μπορούσε να θεωρηθεί κατά κάποιον τρόπο και ως ο πατέρας του γερμανικού Διαφωτισμού. Ωστόσο, είναι ένας τόσο καθολικός στοχαστής και η φιλοσοφία του εμπεριέχει μια τέτοια πληθώρα μοτίβων σκέψης, ώστε να μην μπορεί καν να καταταγεί απλά σε μια συγκεκριμένη εποχή. Η σκέψη του παραπέμπει τόσο στην εποχή του μπαρόκ, όσο και στην εποχή του Διαφωτισμού. Τα δημιουργήματά της τροφοδότησαν, ιδιαίτερα χάρη στο Wolff, σε μεγάλη έκταση τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού. Ο τρόπος όμως που ερμηνεύθηκε ο Leibniz υπήρξε μονόπλευρα ορθολογιστικός, κάτι που αργότερα επέτρεψε ακόμη και στην εποχή του Goethe να κάνει με την ιδέα της ατομικότητας αναφορές σ' αυτόν.

Στα διαφωτιστικά χαρακτηριστικά της σκέψης του συγκεκριμένου καταλέγεται η θεώρηση από τη μεριά του των μαθηματικών ως προτύπου της γνώσης. Από το πνεύμα τους ο Leibniz θέλει να δημιουργήσει μια παγκόσμια συμβολική γλώσσα, που να καθιστά δυνατό για την επιστήμη έναν ύψιστο βαθμό βεβαιότητας. Από τις προτάσεις της λογικής και των μαθηματικών εξάγει τα γνωρίσματα των «κατηγοριών της δυνατότητας» (*vérités de raison*), τις οποίες τοποθετεί πάνω από τις απλές «κατηγορίες της πραγματικότητας» (*vérités de fait*). Είναι έργο της γνώσης να ανάγει όλο και περισσότερο τις δεύτερες στις πρώτες και να αντιλαμβάνεται όλο και πιο πολύ όχι μόνον το ότι, αλλά και το γιατί ενός πράγματος. Αλλά στο Διαφωτισμό

παραπέμπουν επίσης τόσο ο ορθολογιστικός του αριστισμός (Optimismus) όσο και η περί αρμονίας σκέψη του. Πιστεύει ότι διαπιστώνει στον κόσμο ένα μέγιστο βαθμό τάξης, σταθερότητας και αρμονίας και ότι μπορεί στη «Θεοδικία» του να αποδείξει τα καλά αυτού του κόσμου και τη σοφία του Θεού. Η γνώση και η πίστη βρίσκονται γι' αυτόν, όπως ακριβώς η γνώση και η πράξη, σε βαθιά αρμονική σχέση μεταξύ τους. Το σύμπαν αποτελείται από έναν άπειρο αριθμό μεταφυσικών δυνάμεων, από τις «μονάδες», που πρέπει να νοηθούν ως αδιαίρετες, ασώματες και τείνουσες προς κάποιο σκοπό. Όλες αυτές οι μονάδες είναι ουσίες, όσον αφορά δηλαδή ολόκληρη την ύπαρξή τους ολότελα ανεξάρτητες η μία από την άλλη («χωρίς παράθυρα»), και μάλιστα έχουμε σ' αυτές όχι άτομα, αλλά ζωντανές ολότητες, όχι στοιχεία, αλλά μέλη του σμπαντος. Κάθε μονάδα είναι ένας γνήσιος μικρόκοσμος, απεικονίζει και αναπαριστά το σύμπαν με το δικό της μοναδικό τρόπο. Ανάμεσά τους όμως υπάρχει μια «προδιατεταγμένη αρμονία» και έτσι το σύνολο παρουσιάζει ένα μέγιστο βαθμό πολλότητας και ταυτόχρονα ένα μέγιστο βαθμό ενότητας. Οι ίδιες οι μονάδες σχηματίζουν μια αδιάσπαστη ανοδική σειρά, που ξεκινά από τις σχετικά απλές, σαν αυτές που συναντάμε στις καταστάσεις διατάραξης της συνείδησης (νεκρή ύλη αλλά και το σώμα μας επίσης), συνεχίζει με τις προικισμένες με αντιληπτική ικανότητα και με λογική μονάδες και φθάνει στις μονάδες που επιτυγχάνουν τη δημιουργία διαυγών παραστάσεων (όπως η ψυχή μας) και τέλος στην ύψιστη μονάδα, τη Μονάδα του Θεού. Επειδή η πραγματική τους υπόσταση είναι ενέργεια, και μάλιστα ενεργό *παριστάν*, διακρίνονται μεταξύ τους από το βαθμό της παραστατικής τους δύναμης, από την καθαρότητα δηλαδή και τη σαφήνεια των παραστάσεων που δημιουργούν. Ήδη εδώ γίνεται φανερός ο διαφωτιστικός-ορθολογιστικός χαρακτήρας αυτής της φιλοσοφίας. Με τον ίδιο τρόπο ο χαρακτήρας αυτός διαφαίνεται στην αντίληψη για τη δυναμική κάθε επί μέρους μονάδας. Ο Leibniz στο εσωτερικό των προικισμένων με λογική μονάδων κατασκευάζει και πάλι μια κλιμακωτή ακολουθία, που ξεκινά από τις αισθήσεις και φθάνει στις διαυγείς σκέψεις,

και αντιλαμβάνεται τις αισθήσεις και τις κατ' αίσθηση αντιλήψεις («petites perceptions») ως «συγκεχυμένες», δηλαδή ασυνείδως παραστάσεις, που έχουν την τάση να φθάνουν στην καθαρότητα και να γίνονται σκέψεις («apperception»). Αναγνωρίζει, πρώτος αυτός από τους φιλοσόφους, τη μεγάλη σημασία του ασυνείδητου για την ψυχική ζωή, εντούτοις όμως δε βλέπει σ' αυτό παρά μόνον ένα προστάδιο της διαυγούς παράστασης και πιστεύει ότι τούτο ακριβώς εναπόκειται στη μονάδα, το να ανάγει δηλαδή αυτό το «συγκεχυμένο» σε επίπεδο καθαρότητας, να το «δια φωτίσει». Η ιδέα της δύναμης και της εξέλιξης καθορίζει ολόκληρη τη φιλοσοφία του Leibniz, ο οποίος και αποδίδει γι' αυτό σε κάθε μονάδα την ορμή αλλά και το καθήκον για τελειοποίηση, για διασάφηση δηλαδή του περιεχομένου της, ακόμη κι αν κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό από την καθεμιά. Αυτό που κατ' εξοχήν αξίζει δεν είναι μόνον ο τελικός στόχος, αλλά και αυτή η ίδια η εξέλιξη ως πορεία. Για τον άνθρωπο σαν μονάδα προικισμένη με λογική, η διαδικασία που οδηγεί στη συνειδητή και ορθολογική αυτοδιαμόρφωσή του ανταποκρίνεται πλήρως στο πρόγραμμα του Διαφωτισμού. Οφείλει να κερδίσει την ηθική του αξιοπρέπεια και αὐτάρκεια, ταυτόχρονα όμως να φέρει μαζί του ένα μέγιστο από τις αξίες του κόσμου και να υπηρετεί το γενικό καλό. Στις ειδικά παιδαγωγικές του σκέψεις ο Leibniz εκπροσωπεί το παιδαγωγικό ιδεώδες του «galanthomme». Δε χωρεί όμως αμφιβολία, ότι στην εξέλιξη των παιδαγωγικών ιδεών έδρασε ισχυρότερα μέσα από τις αρχές της φιλοσοφίας του παρά μέσα από το με τη στενή έννοια παιδαγωγικό του πρόγραμμα.

Shaftesbury

Η περί αρμονίας σκέψη και η αρχή της ατομικότητας είναι καθοριστικές και για το σύγχρονο του Leibniz Άγγλο Shaftesbury (1671-1713). Αλλά από την κοσμοθεωρία αυτού του μάλλον καλλιτεχνικού παρά επιστημονικού πνεύματος λείπουν τα ορθολογιστικά στοιχεία: τον χαρακτηρίζει πέρα για πέρα η αισθητική αντίληψη για τα πράγματα. Ο Shaftesbury

ως εκ τούτου δεν τοποθετείται άμεσα στην κύρια γραμμή εξέλιξης του ευρωπαϊκού πνεύματος των αρχών του 18ου αι.· ο αισθητικός χρωματισμός της κοσμοθεωρίας του και των απόψεών του για τη μόρφωση παραπέμπει περισσότερο προς το πίσω μεν στην Αναγέννηση, προς τα μπρος δε στην εποχή του Goethe.

Ο κόσμος αποτελεί γι' αυτόν ένα στο σύνολό του αρμονικά κατασκευασμένο έργο τέχνης. Οι ίδιες δυνάμεις που εμφορούν τον κόσμο εμφορούν και τον μεμονωμένο άνθρωπο: ο άνθρωπος είναι ένας μικρόκοσμος. Άνθρωπος και σύμπαν ηχούν δυνατά το ένα μέσο στο άλλο και τούτη η εμπειρία είναι η θεμελιακή εμπειρία του Shaftesbury και θεωρείται από αυτόν προϋπόθεση κάθε αντίληψης για τον κόσμο και στόχος κάθε προσπάθειας διαμόρφωσής του. Επειδή ό,τι πιο βαθύ κρύβεται μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο, ο άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται τον κόσμο από τα έξω και με την απλή διάνοια, αλλά μέσα από τη συμπληρωματική και ενσυναισθητική βίωσή του και τον ενθουσιασμό. Βιώνει το ωραίο μέσα από τη γνώση της αλήθειας και της αρμονίας και αυτό το ωραίο είναι ταυτόχρονα το καλό. Η εσωτερική αρμονία όλων των δυνάμεων, η αρμονική διαμόρφωση της προσωπικότητας αποτελεί, λοιπόν, το σκοπό της ζωής και της αγωγής και αυτή η αρετή συνιστά επίσης την πραγματική ευτυχία. Με αυτή την εσωτερική θέαση του αληθινού, του καλού και του ωραίου επαναβιώνουν στον Shaftesbury αρχαίες αντιλήψεις για τη μόρφωση.

Locke

Μεγάλη υπήρξε η σημασία που είχε για το 18ο αι. ο John Locke (1632-1704). Με τη θεωρία της διαίρεσης των εξουσιών του κράτους (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική εξουσία) και με την αρχή της διάκρισης κράτους και Εκκλησίας έγινε ο πατέρας του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού. Επηρέασε όμως ισχυρότατα το 18ο αι. όχι μόνον με τη θεωρία του περί κράτους, αλλά και με τη γνωσιοθεωρία του («Δοκίμιο για την ανθρώπινή νόηση» 1689/90) και την παιδαγωγική του διδασκαλία («Σκέψεις για την αγωγή», 1693). Είναι ο άγγλος συγγραφέας του Δια-

φωτισμού με τη μεγαλύτερη επιρροή, που επέδρασε όμως αποφασιστικά και στη Γαλλία (ιδιαίτερα στους Εγκυκλοπαιδιστές, στον Βολταίρο και στον Ρουσσώ) και που οι σκέψεις του εξαπλώθηκαν μέσα από τα ηθικοπαιδαγωγικά αγγλικά συγγράμματα και τα γερμανικά εβδομαδιαία περιοδικά και στη Γερμανία. Μεταστρέφοντας το γνωσιολογικό πρόβλημα σε καθαρά ψυχολογικό, αναπτύσσει σε οξεία αντίθεση προς τον Descartes και τον Leibniz και σε συμφωνία με τον Bacon τη διδασκαλία του, που θέλει μοναδική πηγή της γνώσης μας την εμπειρία. Το ανθρώπινο πνεύμα είναι αρχικά ένα «άδειο δωμάτιο», ένας άγραφος πίνακας (tabula rasa). Οι αισθήσεις επιτρέπουν κατά πρώτο τη διείσδυση σ' αυτό το σκοτεινό δωμάτιο (Camera obscura) επί μέρους παραστάσεων και στη συνέχεια μέσω συνειρμού, καθορισμού και γενικού συνδυασμού των «αισθήσεων» παράγονται οι γνώσεις.

Θα πρέπει να παρατηρηθεί, ότι ο Locke με την έννοια εμπειρία δεν εννοεί μόνον τις εξωτερικές κατ' αίσθηση αντιλήψεις. Κάνει διάκριση μεταξύ εξωτερικής εμπειρίας («sensation») και εσωτερικής εμπειρίας («reflexion» με τον όρο αυτόν εννοούνται οι συνδυασμοί των εξωτερικών αντιλήψεων) και έχει την άποψη ότι προκειμένου να παραχθούν γνώσεις είναι απαραίτητη η συμβολή και των δύο πηγών. Εφόσον η εμπειρία αναφέρεται στην έκταση, τη μορφή, τη θέση και την κίνηση, αποδίδει απευθείας τις ιδιότητες των πραγμάτων: εδώ πρόκειται για «πρωτεύουσες ποιότητες» με βάση τις οποίες είναι δυνατή η αυστηρή γνώση. Μέσα από τις «δευτερεύουσες ποιότητες» (χρώματα, ήχοι, θερμοκρασία, οσμή κ.λπ.) φθάνουμε αντίθετα μόνον σε υποκειμενικές απαντήσεις των αισθήσεών μας στα προερχόμενα από τα πράγματα ερεθίσματα και όχι σε απόδοση της ίδιας της πραγματικότητας, όχι δηλαδή σε αντικειμενική γνώση. Στον γνωσιοθεωρητικό εμπειρισμό του Locke αντιστοιχεί στη θεωρία του της αγωγής, η έντονη έμφαση στην εμπειρική φύση και τη συνήθεια. Αλλά με κανέναν τρόπο δεν υποτιμά την έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου και δίνει στο ασυστηματοποίητο έργο του «Σκέψεις για την αγωγή» ξεκάθαρες, σταθμισμένες και νηφάλια πρακτικές οδηγίες. Οι α-

ντιλήψεις του Locke πάνω στα παιδαγωγικά ζητήματα αντιστοιχούν σε κάτι το ενδιάμεσο μεταξύ Montaigne και Rousseau: εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει το παιδαγωγικό ιδεώδες του επιτήδειου, κοσμοπολίτη ευγενή, του «Gentlemen» της εποχής του, και επεξηγεί ότι η πρόθεσή του είναι να διατυπώσει θεωρητικές απόψεις για την αγωγή των ανώτερων τάξεων στην Αγγλία και όχι να πραγματευθεί στο σύνολό του το θέμα της αγωγής. Ξεπερνώντας όμως τα στενά πλαίσια μιας αγωγής προορισμένης για τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και λέγοντας πολλά για τον άνθρωπο και την αγωγή γενικά, καθώς και με την ιδιαίτερη εκτίμηση που τρέφει για το φυσικό τρόπο ζωής, τη σωματική αγωγή και τη σκληραγωγία - σημεία όπου μιλάει και ο γιατρός Locke - εμφανίζεται να στρέφεται σε μεγάλο βαθμό προς το Διαφωτισμό. Ανάλογα μεγάλη υπήρξε και η επίδραση αυτού του έργου, που ήδη στα 1710 εκδόθηκε και στη γερμανική γλώσσα.

Ο Locke, όπως και ολόκληρος ο Διαφωτισμός, αποδίδει μεγάλη σπουδαιότητα στην αγωγή: κατά την άποψή του, τα 9/10 των ανθρώπων που συναντάμε έγιναν αυτό που είναι εξαιτίας της αγωγής που δέχτηκαν. Ωστόσο δεν βρίσκουμε ακόμη εδώ κάποιο ίχνος από την τόσο χαρακτηριστική για το Διαφωτισμό υπερεκτίμηση της διδασκαλίας και της γνώσης. Ο Locke πιστεύει, όπως και ο Montaigne, ότι η συνήθεια, το περιβάλλον, η συμπεριφορά, το παράδειγμα, είναι πολύ σπουδαιότερα από τη διδασκαλία. *Η διαμόρφωση της βούλησης προηγείται κατά πολύ από τη γνωστική κατάρτιση.* Αφιερώνει μακροσκελείς αναφορές στη σωματική πειθαρχία και στην πειθαρχία και τη σκληραγωγή του χαρακτήρα. Ο άνθρωπος πρέπει να μάθει να υπομένει τους πόνους, πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί έτσι, ώστε να μπορεί να αποδίδει σωματικά, έτσι, ώστε να αποκτήσει σθεναρό χαρακτήρα. Στη φυσική - απλή ενδυμασία και στην απλή διατροφή δίνει ο Locke την ίδια αξία που δίνει σε μια σταθερή, βέβαιη καθοδήγηση διαμέσου του παιδαγωγού. Γνωρίζει τη σημασία που έχει η πρώιμη παιδική ηλικία για τη σωστή συμπεριφορά και συνιστά επαγρύπνηση απέναντι σε φαινόμενα τρυφηλότητας και αχαλίνωτης

ζωής καθώς και σε φαινόμενα έλλειψης θάρρους και σκληρύνησης της ψυχής. «Όποιος έχει βρει ένα μέσο, με το οποίο το πνεύμα ενός παιδιού να μπορεί να διατηρείται ζωηρό, δραστήριο και ελεύθερο και ταυτόχρονα να αποτρέπεται από κάποιου είδους καταστάσεις, προς τις οποίες αισθάνεται κλίση και να οδηγείται και πάλι σε άλλες, που το αφήνουν αδιάφορο, όποιος, λέω, ξέρει να συνενώνει αυτές τις διαφορετικές αντιφάσεις, αυτός κατά τη γνώμη μου έχει ανακαλύψει το πραγματικό μυστικό της αγωγής». Τονίζει ότι όχι μόνον οι ποιινές αλλά και οι αμοιβές είναι επισφαλείς για μια καλή αγωγή, και θεωρεί ότι έχει αποφασιστική σημασία η κυριαρχία σωστού κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στον παιδαγωγό και το μαθητή. Όσο αυξάνεται η ηλικία, η σχέση σεβασμού και υποταγής πρέπει να μεταβάλλεται σε μια γνήσια φιλική σχέση. *Η διατήρηση της ζωντάνιας και της χαράς του παιδιού αποτελεί γι' αυτόν ένα από τα σημαντικότερα σημεία της αγωγής.* Εξίσου αξιόλογος με τη ζωντάνια είναι για τον Locke ο σεβασμός του ατομικού στοιχείου. Τονίζει ότι «ούτε καν δύο παιδιά δεν μπορούμε να μεταχειρισθούμε με την ίδια μέθοδο». Αυτό αποτελεί επίσης ένα από τα επιχειρήματά του υπέρ της κατ' οίκον αγωγής προς την οποία και εκφράζει την προτίμησή του. Ο ιδιωτικός παιδαγωγός οφείλει να είναι τέλειος τζέντλεμαν, ένας σπουδαίος κάτοχος των τρόπων συμπεριφοράς και της πρακτικής σοφίας του κόσμου, και όχι τόσο της λόγιας γνώσης. Ταξινομεί τις παιδαγωγικές αξίες με την ακόλουθη σειρά: 1. «αρετή», όπου ανήκουν πάνω απ' όλα μια δειστικής απόχρωσης θρησκευτικότητα, η εσωτερική αγάπη για την αλήθεια και η τάση προς το καλό, 2. «σοφία», δηλαδή η ικανότητα να φέρει κανείς σε πέρας κοσμικές υποθέσεις με ευφυΐα και προσοχή», η ορθή αξιολόγηση των πραγμάτων και των προσωπικών δυνάμεων του καθενός, 3. «μόρφωση», με την οποία νοείται η λεπτή τέχνη της ζωής, η καλωσύνη της ψυχής, η εσωτερική ελευθερία σε κάθε περίπτωση. Μόνον στην τέταρτη και τελευταία θέση τοποθετεί τις γνώσεις. Οι γνώσεις αξίζουν όταν τις κατέχουν άνθρωποι με σωστή συμπεριφορά, άνθρωποι όμως χωρίς ψυχική ευγένεια γίνονται κατά τον Locke «εύκολα ακόμη

πιο ανόητοι και κακοί».

Η μάθηση όμως πρέπει να πραγματώνεται σύμφωνα με τη φύση, δηλαδή στα μέτρα του παιδιού. Δεν πρέπει να είναι, όσο αυτό είναι δυνατό, κάποια σοβαρή απασχόληση και ποτέ άχθος και τυραννική εργασία, αλλά *παιχνίδι και ξεκούραση*. Η διδασκαλία πρέπει να διαμορφώνεται έτσι, ώστε να είναι όσο το δυνατό πιο ατομική, ζωντανή και χαλαρή. «Συμφωνία με τη φύση» λοιπόν σημαίνει όχι μόνο γενικά μια σταθερή ορθολογική, ψυχολογικά θεμελιωμένη μέθοδο, αλλά προπάντων μια ξεκούραστη, ευχάριστη, χαλαρή και αυτόνομη μάθηση, που πραγματοποιείται ταυτόχρονα από μόνη της. Ενώ στις παρόμοιες συμβουλές του Ratke και του Κομένιου προτάσσεται το στοιχείο της σκοπιμότητας, προτεραιότητα για τον Locke έχει η *ηθική* σκέψη: θα πρέπει να διατηρηθεί στο παιδί η χαρά της δημιουργικής πράξης και να αφυπνισθεί η αγάπη του για τη μάθηση. «Είναι καλύτερα να μάθει να διαβάζει ένα χρόνο αργότερα παρά να του δημιουργηθεί αποστροφή προς το διάβασμα». Η απόδοση δεν πρέπει να είναι αποτέλεσμα εξαναγκασμού, γιατί δε θα υπήρχε κανένα όφελος, αν αυτή επιτυγχανόταν με αντίλλαγμα το στένεμα και την αποθάρρυνση της ψυχής, και την αμαύρωση της όψης του κόσμου. Γι' αυτόν το λόγο πρέπει οι γνώσεις να προσφέρονται με διασκεδαστικό τρόπο στα παιδιά, μέσα από μεθόδους παιχνιδιού που τα ξεγελούν (ο Locke προτείνει, για παράδειγμα, για την εκμάθηση της ανάγνωσης, ένα παιχνίδι με 4 κύβους, στις πλευρές του ενός από τους οποίους είναι διατεταγμένα 6 φωνήεντα, ενώ σ' αυτές των υπόλοιπων τριών 18 σύμφωνα). Στο σημείο αυτό γίνεται ολοφάνερη όλη η απόσταση της καταφατικής απέναντι στον κόσμο, αισιόδοξης παιδαγωγικής του Διαφωτισμού από την ασκητική αγωγή του Ευσεβισμού, ακόμη κι αν Διαφωτισμός και Ευσεβισμός συμφωνούν τόσο πολύ μεταξύ τους όσον αφορά τη ρεαλιστική και ανθρωπιστική τάση.

Ενώ στον Francke το παιχνίδι θεωρείται ως καταστροφική εμπλοκή με το γήινο κόσμο και γι' αυτόν το λόγο απορρίπτεται ασυζητητί ως μέσο αγωγής, ο χαρούμενος Διαφωτισμός το εκτιμά ιδιαίτερα ως μέσο διδασχής και διαμόρφωσης του χα-

ρακτήρα. Ορθή μάθηση είναι γι' αυτόν η χαρούμενη, παιγνιώδης μάθηση και οι φιланθρωπιστές, με τη χαρακτηριστική γι' αυτούς ερμηνευτική επίταση, μετέτρεψαν την αγωγή και τη διδασκαλία καθ' ολοκληρία σε παιχνίδι, και μάλιστα σε παιδιά. Οι σκέψεις της παιδαγωγικής του Διαφωτισμού πάνω στο παιχνίδι ανάγονται ουσιαστικά πίσω στον Locke.

Όπως η μέθοδος, έτσι πρέπει, όπως είναι αυτονόητο, και το περιεχόμενο να είναι επίσης «σύμφωνο με τη φύση». Πρέπει να είναι κατανοητό και να αρμόζει στη φύση του παιδιού. Ο Locke στρέφεται με πάθος ενάντια στο να μαθαίνει το μικρό παιδί ανάγνωση από τη Βίβλο. Σαν πρώτη αναγνωστική ύλη αξιώνει να χρησιμοποιούνται μύθοι και λαϊκά βιβλία. Αλλά και όλα τα υπόλοιπα διδακτικά περιεχόμενα πρέπει να επιλέγονται με βάση το κριτήριο του πρακτικού προσανατολισμού της ζωής. Ο Locke συμφωνεί ζωηρά με την απηχούσα σε ολόκληρο το 17ο αι. κριτική της λόγιας μόρφωσης και εγείρει αξιώσεις για μια ζωντανή, ανοιχτή στον κόσμο, ρεαλιστική μόρφωση, αξιώσεις όμοιες με αυτές και των άλλων εκπροσώπων του αυλικού-μοντέρνου μορφωτικού ιδεώδους, από τον Montaigne μέχρι τον Leibniz. Το γεγονός ότι παράλληλα με τις μοντέρνες γλώσσες και τα πραγματολογικά περιεχόμενα, παράλληλα με το χορό, την ιππασία και τα ταξίδια εκτιμά και την χειροτεχνική εργασία, ακόμη και για τον άνθρωπο της ανώτερης κοινωνικής τάξης, είναι για άλλη μια φορά ενδεικτικό της διαφωτιστικής χροιάς της παιδαγωγικής του σκέψης: γιατί ο Διαφωτισμός τάχθηκε με πάθος υπέρ του απλού, του άμεσου, του γνήσιου, του αδιάφθορου, υπέρ της αγροτικής ζωής και της χειροτεχνικής απασχόλησης.

Η περί κράτους θεωρία του Locke, η φιλοσοφία και η παιδαγωγική του ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. ασκούν επιδράσεις πάνω στο γερμανικό πνεύμα και συνενώνονται με το ορθολογιστικό ρεύμα που προέρχεται από τον Leibniz και που ισχυροποιείται προπάντων διαμέσου των Thomasius και Chr. Wolff. Ο Thomasius μάχεται με γενναιότητα ενάντια στη δεισιδαιμονία και τα βασανιστήρια, την αυθαιρεσία των ηγεμόνων και τη δογματική ορθοδοξία, ανοίγει, όπως

ήδη έχουμε αναφέρει, στο νέο πνεύμα το δρόμο προς το πανεπιστήμιο και αναλαμβάνει διαφημιστική εκστρατεία για την εκλαΐκευση της επιστήμης (ήδη το 1688 ιδρύει την πρώτη μηνιαία εφημερίδα με γενικά φιλολογικά περιεχόμενα σε γερμανική γλώσσα). Ο Wolff δρα στη συνέχεια σε πλάτος. Μεταβάλλει τις ιδέες του Leibniz σε μια φιλοσοφία της «υγιούς ανθρώπινης νόησης» και με τη λαμπρή διδακτική του δραστηριότητα και τα πολυάριθμα δημοφιλή του συγγράμματα κερδίζει έναν ευρύ κύκλο οπαδών, που μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα θα καταλάβουν όλες τις πανεπιστημιακές έδρες στη Γερμανία. Συμβολικό για την ιστορική σχέση ανάμεσα στον Ευσεβισμό και το Διαφωτισμό είναι το γεγονός ότι οι Francke και Wolff έδρασαν αρχικά και για μιάμιση δεκαετία ο ένας πλάι στον άλλο στη Halle, έπειτα, το 1723, ο Wolff μέσα σε 48 ώρες «με ποινή απαγχονισμού» απελαύνεται από την πόλη και αφού γίνεται με ενθουσιασμό δεκτός στο Marburg, το 1740, αμέσως μετά την ανάρρηση στο θρόνο του Φρειδερίκου του Μεγάλου, επιστρέφει και πάλι πανηγυρικά στη Halle. Οι οπαδοί του βοηθούν στα πανεπιστήμια το νηφάλιο - πρακτικό πνεύμα του Διαφωτισμού, που είναι ενθουσιασμένο από τη δύναμη του Λόγου, αλλά και που δραστηριοποιεί τη δύναμη του Λόγου, να κυριαρχήσει πλήρως μέχρι την εκπνοή του αιώνα. Ο Kant ονομάζει τον Wolff «πρωτουργό του πνεύματος της εμβρίθειας». Αυτή η εμβρίθεια είναι βέβαια κατά κάποιο τρόπο λεπτολογία και πολυλογία, στοχεύει όμως στη θεμελιωμένη πάνω στη λογική αξιοπρέπεια και ενηλικίωση του ανθρώπου.

J. Locke, Gedanken über Erziehung, hrsg. v. H. Wohlers (Kl²1966, Reclam 1970), hrsg. v. J. B. Deermann (Schö 1967).

3. Η λαϊκή φιλολογική παραγωγή του διαφωτισμού

Εξίσου χαρακτηριστική με τη φυσιογνωμία του διαφωτιστή δασκάλου είναι για το 18ο αι. η τεράστια ανάπτυξη της φιλολογικής παραγωγής. Η παιδαγωγική, διδακτική και ηθοπλαστική δραστηριότητα, που τρέφει βαθιά πίστη στη δυνατότητα προόδου, οδηγεί σε μια πραγματική πληθώρα λαϊκών περιοδικών και βιβλίων, που αυξάνεται ολοένα και περισσότερο στο δεύτερο μισό του αιώνα. Μέσα από αυτά τα κείμενα πάνω απ' όλα έδρασε ο Διαφωτισμός σε πλάτος και προήγαγε τη γενική λαϊκή μόρφωση. Και καθώς αυξάνεται η έκταση και η σημασία της συνολικής διακίνησης του βιβλίου, έτσι αυξάνεται και η γενική ανάγκη για διάβασμα και μόρφωση. Κριτικοί παρατηρητές διαπιστώνουν στο τελευταίο τρίτο του αιώνα μια ακόρεστη αναγνωστική διάθεση σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ο Wieland κρίνει στα 1779 ότι ποτέ άλλοτε δε γράφτηκαν και δε διαβάστηκαν τόσα πολλά βιβλία, όσα την εποχή αυτή. Ανάλογα διευρύνεται στο λαό η ικανότητα ανάγνωσης και γραφής. Επιτρέπεται να υπολογισθεί ότι γύρω στα 1800 στη Γερμανία περίπου το 50% του πληθυσμού γνώριζε ανάγνωση και γραφή. Το ποσοστό αυτό μας φαίνεται σήμερα πολύ μικρό, στην πραγματικότητα όμως σημαίνει ένα ιδιαίτερα μεγάλο βήμα προόδου στη διάρκεια του 18ου αι. και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του. Για πρώτη φορά την εποχή αυτή το βιβλίο έγινε μέσο μόρφωσης του λαού. Η βιβλιαγορά εξακολουθούσε στο 17ο αι. να είναι μια καθαρά ακαδημαϊκή υπόθεση και υπερτερούσε σε μεγάλο βαθμό η λόγια επιστημονική παραγωγή με τις ογκώδεις εκδόσεις της. Στο 18ο αι. η βιβλιαγορά κερδίζει γρήγορα σε σημασία και αυξάνεται σε ιδιαίτερα μεγάλο βαθμό το τμήμα των βιβλίων που απευθύνονται στο ευρύ κοινό. Κάνουν την εμφάνισή τους και από το 1770 περίπου υπερτερούν απο-

φασιστικά οι μικρές και πρακτικές εκδόσεις καθώς και τα φυλλάδια και τα περιοδικά γενικού περιεχομένου. Στις πόλεις δημιουργούνται και πάλι αναγνωστικοί κύκλοι, πολλές φορές με ειδικές τάσεις σχηματισμού εταιρειών, εμπνευσμένες από το πνεύμα του Διαφωτισμού, αλλά και δανειστικές βιβλιοθήκες, που θέλουν να ικανοποιήσουν τη δίψα του αναγνωστικού κοινού. Το πνεύμα που στο πρώτο μισό του αιώνα προσδιορίζει ένα μικρό κοινωνικό στρώμα, γίνεται τώρα ένα ευρύ λαϊκό μορφωτικό κίνημα, που περιλαμβάνει ακόμη και κοινωνικά κατώτερες ομάδες και που συνεχίζει να επενεργεί και πέρα από το 1800. Ακόμη σημαντικότερος από την ποσοτική αύξηση είναι ο τρόπος με τον οποίο το πνεύμα του Διαφωτισμού μετασχηματίζει τώρα τη φιλολογική παραγωγή. Οι αυλικές αξίες και το πάθος, που υπερτερούσαν παλιά, εξαφανίζονται, η φιλολογική παραγωγή αποκτά αστικό χαρακτήρα και μια παιδαγωγική-διδασκτική χροιά με ιδιαίτερη έμφαση στα ηθικο-παιδαγωγικά στοιχεία. Και αυτό επίσης το φαινόμενο έχει αφετηρία του την Αγγλία. Εδώ η παραγωγή του βιβλίου γνωρίζει - ήδη μετά τη διακήρυξη της ελευθερίας του τύπου (1693) - μεγάλη άνοδο. Εμφανίζεται το ηθικό-αστικό και το χιουμοριστικό-ψυχολογικό μυθιστόρημα. Αυτή η αγγλική φιλολογία γονιμοποιεί το γαλλικό πνεύμα και μαζί μ' αυτό και πάλι τη γερμανική φιλολογία του Διαφωτισμού από τους Gottsched και Gellert μέχρι τον Nicolai. Η μεγαλύτερη σε πλάτος επίδραση όμως, δεν ασκείται μέσα από αυτά τα βιβλία, αλλά μέσα από τα σκόπιμα εκλαϊκευμένα περιοδικά και βιβλία, που υποτάσσουν ακόμη περισσότερο το αισθητικό στοιχείο στη σκοπιμότητα της διδασχής και της βελτίωσης του κοινού, και που απευθύνονται κατά προτίμηση στα μεσαία και κατώτερα στρώματα. Αυτή η αποκλειστικά λαϊκή - κοσμική φιλολογία εμφανίζεται γενικά για πρώτη φορά στο Διαφωτισμό· λαϊκά αναγνώσματα υπήρξαν στο παρελθόν εκτός από τα θρησκευτικού περιεχομένου μόνον τα οικιακά ημερολόγια και τα παλιά λαϊκά βιβλία (Reineke Fuchs, Till Eulenspiegel, κ.λπ.). Όπως το αστικό μυθιστόρημα, έτσι και η λαϊκή φιλολογική παραγωγή του Διαφωτισμού έχει τις ρίζες της στην Αγγλία. Αναπτύχθηκε μέσα από το πνεύμα

των ηθοπλαστικών εβδομαδιαίων περιοδικών που έκαναν την εμφάνισή τους εκεί στις αρχές του αιώνα, με εκδότες τους Steele, Addison και άλλους («The Tatler» 1709, «Spectator» 1711, «The Guardian» 1713). Τα περιοδικά αυτά ικανοποιούσαν σε τέτοιο βαθμό το πνεύμα του ρεύματος της εποχής, ώστε είχαν τεράστια επιτυχία· μέσα σε λίγες δεκαετίες ο αριθμός τους ανέβηκε στην Αγγλία στα 200. Στη Γερμανία, όπου στις αρχές της δεκαετίας του '20 υπήρξε διαμέσου μεταφράσεων και μίμησης αγγλικών φύλλων η ίδια εξέλιξη («Die Discourse der Mahlern», 1721-23, από τους Joh. Jak. Bodmer και Joh. Jak. Breitinger, «Patriot» από τον B. H. Brockes, στο Αμβούργο, «Die vernünftigen Tadlerinnen», 1725 κ.ε., από τον Gottsched κ.ά.), γύρω στο 1750 αριθμούνται περί τα 500 αναγνώσματα του είδους. Όλα αυτά τα περιοδικά απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στους αστούς και πρωταρχικό τους στόχο είχαν τη διδασχή και τη βελτίωση του κοινού τους, ακολουθούσαν όμως αυτόν τους το στόχο με ψυχαγωγικό τρόπο. Δημοσίευαν σε σαφή, απλή γλώσσα δοκίμια πάνω στην καθημερινή ζωή, ρεαλιστικές-χιουμοριστικές περιγραφές, ψυχαγωγικά διηγήματα, διαλόγους, επιστολές κ.ά. Μάχονταν επίσης με ζήλο ενάντια στις δεισιδαιμονίες και τις προκαταλήψεις, περιέγραφαν την αρετή σαν κάτι που είναι ευχάριστο και που αξίζει, την κακία σαν κάτι το αποκρουστικό, και έδειχναν με ποιον τρόπο η λογική πρέπει να κυριαρχήσει στα πάθη και να κάνει τον άνθρωπο ικανοποιημένο και ευτυχισμένο. Με έμφαση παρουσίαζαν, πόσο σημαντικό και ωφέλιμο είναι να ασχολείται ο άνθρωπος με την επεξεργασία του ίδιου του εαυτού και την ολοκλήρωσή του. Βασιζόμενα πάνω στον Locke, έδιναν επίσης διεξοδικές συμβουλές για μια αγωγή των παιδιών σύμφωνη με τη φύση τους και τις υπαγορεύσεις της λογικής.

Η τάση των εβδομαδιαίων περιοδικών να μεταδίδουν στο λαό χρήσιμες αλήθειες με τρόπο παραστατικό και μέσα από τη φιλολογική παραγωγή να ασκούν στην πραγματικότητα ηθική προπαγάνδα, υπήρξε αργότερα καθοριστική για τους Μύθους του Gellert κάνοντάς τον τον πιο αγαπητό, τον περισσότερο διαβασμένο, τον συγγραφέα με την πελώρια παι-

δαγωγική επίδραση πάνω στο λαό κατά τη διάρκεια της εποχής αυτής, και παράλληλα οδήγησε στο δεύτερο μισό του αιώνα στην εμφάνιση ενός τεράστιου αριθμού ειδικών *λαϊκών περιοδικών* («βιβλία για το λαό»). Ήταν προορισμένα για τον άνθρωπο της πόλης (συνχνά επίσης για μια επί μέρους επαγγελματική ή κοινωνική ομάδα) ή για τον αγρότη και όφειλαν να παρουσιάζουν ένα είδος διδασκαλίας των καθηκόντων αυτών των ομάδων. Σκιαγραφούσαν μια ιδανική εικόνα των τάξεων στις οποίες απευθύνονταν, όπου ιδιαίτερο ρόλο έπαιζαν οι ηθικές, οικονομικές, κοινωνικοπαιδαγωγικές απόψεις του Διαφωτισμού και όπου κάθε συμπεριφορά όφειλε να είναι μόνον παραδειγματική. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν το βιβλίο του ελβετού γιατρού Hans Kaspar Hirzel «Die Wirtschaft eines philosophischen Bauern» («Το νοικοκυριό ενός φιλόσοφου γεωργού», 1761), του Joh. Georg Schlosser «Katechismus der Sittenlehre für das Landvolk» («Κατήχηση ηθικής για τους αγρότες»), τα βιβλία του Rochow, η μεγάλη σειρά των λαϊκών βιβλίων του Salzmann. Αλλά και το έργο του Pestalozzi «Lie-nhard und Gertrud» («Λεονάρδος και Γερτρούδη») γεννήθηκε μέσα σ' αυτήν την ατμόσφαιρα, ακόμη κι αν δεν έχει τόσο στενά ηθικό περιεχόμενο. Την πιο μεγάλη επιτυχία την είχε το «Not- und Hilfsbüchlein für Bauernleute» («Βιβλιαράκι ανάγκης και βοήθειας για γεωργούς») του Rud. Zacharias Becker (1787), που μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα εκδόθηκε σε κάμποσες εκατοντάδες χιλιάδες αντίτυπα.

Ένα εξίσου χαρακτηριστικό έργο της φιλολογικής παραγωγής του Διαφωτισμού και με ακόμη πιο ευρεία διάδοση από τα έργα που αναφέραμε μέχρι τώρα, είναι ο «*Ροβινσών Κρούσος*». Και αυτό το λαϊκό βιβλίο του Άγγλου Defoe, το οποίο εκδόθηκε το 1719 στο Λονδίνο, τόσο από άποψη περιεχομένου όσο και από άποψη επεξεργασίας παραπέμπει πίσω, στα εβδομαδιαία περιοδικά. Το περιεχόμενό του (που κάνει αναδρομή στην εξιστόρηση της περιπέτειας ενός ναύτη από τη Σκωτία) ταιριάζει ιδιαίτερα με την εποχή του Διαφωτισμού. Ανταποκρίνεται στο βαθύ της πόθο για φυσικότητα και απλότητα, που στον παιδαγωγικό τομέα βρήκε την πιο εντυπωσιακή

του διατύπωση στην έκκληση του Ρουσσώ «Πίσω στη φύση!». Η μοναξιά του νησιού, η απελευθέρωση από την ποιοτικά αμφίβολη ατμόσφαιρα του πολιτισμού, η διαμόρφωση της εξωτερικής και εσωτερικής ύπαρξης από το μηδέν και με βάση τη δύναμη της λογικής, η δημιουργία της ανθρώπινης κοινότητας διαμέσου της συνάντησης των μεμονωμένων ατόμων, όλα αυτά πλησιάζουν τον κόσμο του Ροβινσώνα στην αρχική κατάσταση της ανθρωπότητας, όπως την έχει υποθέσει ο Διαφωτισμός, ενώ η απλότητα στον τρόπο παρουσίασης κάνει το βιβλίο προσιτό λαϊκό και παιδικό ανάγνωσμα. Έτσι, δεν είναι άξιο απορίας το γεγονός ότι ο «Ροβινσών Κρούσος» γνώρισε παγκόσμια επιτυχία και έγινε αντικείμενο πολυάριθμων μεταφράσεων, επεξεργασιών και μιμητικών προσπαθειών. Διαμέσου της σύστασής του από τον Rousseau στον «Αιμίλιο» έγινε επίσης βιβλίο για παιδιά. Μέχρι το 1800 έκαναν ήδη την εμφάνισή τους πάνω από 100 Ροβινσώνες και απομιμήσεις του Ροβινσώνα.

4. Rousseau

Όπως δείχνει η εικόνα ολόκληρης της λαϊκής φιλολογικής παραγωγής, ο Διαφωτισμός εμφορείται, από την ίδια την εσωτερική του υπόσταση, από μια ισχυρή παιδαγωγική ορμή. Είναι μια εποχή που χαίρεται το φαινόμενο της αγωγής και τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, και ιδιαίτερα στον παιδαγωγικό τομέα. Το μεγάλο συλλεκτικό και ενθουσιαστικό, επαναστατικό πνεύμα είναι όμως εδώ ο *Jean Jacques Rousseau* (γεννήθηκε το 1712 στη Γενεύη, έζησε μετά από χρόνια περιπλάνησης στο Παρίσι και στις γύρω του περιοχές, πέθανε το 1778). Ειδικά για τους, με τη στενή έννοια, μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς του γερμανικού Διαφωτισμού, τους φιλανθρωπιστές, ο Rousseau αποτελεί το μεγάλο προφήτη και δάσκαλο - παρά το γεγονός ότι αυτοί δεν είναι καθ' ολοκληρία μαθητές του. Αν και κάποιες σκέψεις του δεν είναι πρωτότυπες (από παιδαγωγική άποψη πολλές παραπέμπουν προς τα πίσω, στον Montaigne και τον Locke), ο Rousseau αποτελεί ως *άγγελος του ευαγγελίου της ελευθερίας, της φύσης και της καρδιάς, των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, μια από τις μεγάλες, κινητήριες φυσιογνωμίες στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος. Έδρασε σε τεράστιο βάθος· πολιτικά ως πρωτοπόρος της γαλλικής επανάστασης· λογοτεχνικά και φιλοσοφικά ιδιαίτερα πάνω στο κίνημα Θυέλλα και ορμή, στο ρομαντισμό και σε κάθε μεταγενέστερη κριτική του πολιτισμού· παιδαγωγικά στη Γερμανία, προπάντων πάνω στην παιδαγωγική του Διαφωτισμού, αλλά και στο κίνημα επίσης της παιδαγωγικής μεταρρύθμισης γύρω στα 1900. Αυτή η μεγάλη ιστορική επίδραση οφείλεται στη σπινθηροβόλα θέρμη και τη γοητευτική λάμψη της γλώσσας του αλλά και στο επαναστατικό του πάθος, ακόμη περισσότερο όμως στο ότι, τόσο το

έργο του όσο και ο άνθρωπος Rousseau είναι γεμάτα αντιφάσεις, των οποίων η εναλλαγή προσφέρει ιδιαίτερες συγκινήσεις. Η σκέψη του είναι έκφραση μιας μεγάλης ιστορικής καμπής· σ' αυτήν μεσουρανεί ο Διαφωτισμός με πολλές από τις ιδέες του και ταυτόχρονα αποκαλύπτεται μέσα της η τάση για την υπέρβασή του. Στο πνεύμα του Διαφωτισμού ο Rousseau κατασκευάζει μια ροβινσώνεια φυσική κατάσταση ως αφετηρία της εξέλιξης και εκπροσωπεί τη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Η φύση είναι η κεντρική του έννοια και το φυσικό πρέπει να είναι ταυτόχρονα αυτό που υπαγορεύει η λογική. Αλλά και η ρουσσωική έννοια του Θεού είναι δειστική - διαφωτιστική.

Όπως ο Διαφωτισμός, έτσι και ο Rousseau συμπαθεί τις μεταρρυθμίσεις και η προσοχή του είναι στραμμένη στη βελτίωση της αγωγής και του κόσμου, ενώ η προώθηση της ευτυχίας και της αρετής του φαίνεται ότι αποτελεί το νόημα της ύπαρξης. Εντούτοις μέσα από τον Rousseau μιλάει ήδη ένα διαφορετικό αίσθημα ζωής. Αυτό το αίσθημα εκδηλώνεται στην *εικόνα* που έχει για την ιστορία: αποκρούει την ιδέα της προόδου, καταφέρεται με πάθος εναντίον του αφύσικου και εύθραυστου πολιτισμού του ροκοκό και θεωρεί ολόκληρη την ιστορική εξέλιξη ως μια μοιραία απομάκρυνση από τη φύση. Όταν εξακοντίζει στην ανθρωπότητα, που έχει περιπέσει σε βαθύ σκοτάδι, την έκκληση «Πίσω στη φύση!», η γενική εξέλιξη δεν παρίσταται για το φιλόσοφο -όπως για το Διαφωτισμό - ως μια ανελικτική ευθεία γραμμή, αλλά ως κύκλος, και τόσο η *μεταρρύθμιση της αγωγής* όσο και η *μεταρρύθμιση του κράτους* αποτελούν γι' αυτόν τα δύο μέσα, που πρέπει να φέρουν τη *μεταστροφή προς το καλό*. Εκτός από την απαισιόδοξη αντίληψή του για τον πολιτισμό, αντιδιαφωτιστικό στοιχείο στον Rousseau αποτελεί η ανακήρυξη της αγιότητας του *συναισθήματος*. Στο βαθμό που υπερασπίζεται το δίκαιο της καρδιάς ενάντια σε κάθε σύμβαση και διαλογισμό, αξιολογεί ως παθητική υπηρεσία τη συμβολή της ορθολογικής επιστήμης στο ισοζύγιο των ανθρώπινων αναγκών και κηρύσσει στο σημείο αυτό τον πιο σκληρό του αγώνα εναντίον του Διαφωτισμού.

Στις «Εξομολογήσεις» του (δημοσιευμένες το 1782), που περιέχοντας μια αφειδή αυτοαποκάλυψη κατέχουν μοναδική θέση στην παγκόσμια λογοτεχνία, φανερώνεται ο υποκειμενισμός του αλλά και το μεγαλοφυές βάθος της ψυχολογικής του ματιάς, και στο γραμμένο με τη μορφή επιστολής μυθιστόρημά του «La nouvelle Héloïse» («Η νέα Ελοΐζα», 1761) αντικατοπτρίζεται ιδιαίτερα ο αγώνας του για δικαιοσύνη και καθαρότητα της καρδιάς και της αγάπης απέναντι στις συμβατικότητες.

Αλλά και στην προσωπική του ζωή το συναίσθημα υπήρξε ισχυρότερο από τη συνεπή σκέψη και τη δύναμη της βούλησης. Υπήρξε ένα εξωτερικά και εσωτερικά ασταθές πνεύμα, ανήσυχος, άνθρωπος της ψυχικής διάθεσης και της φαντασίας, της μοναχικότητας, του πόθου για τη φύση και την ελευθερία. Αισθάνεται μεγαλύτερη οικειότητα προς τις γυναίκες και τη μουσική απ' ό,τι προς τον κόσμο των επαγγελματιών και της επιστήμης. Έχει να επιδείξει μεγαλοφυή χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αλλά τόσο ο ίδιος ως άνθρωπος, όσο και οι συλλογισμοί του παρουσιάζουν αδύναμα σημεία. Είναι ο μεγάλος υποκινητής και πρωτοπόρος, συχνά όμως δεν ανταποκρίθηκε στις συγκεκριμένες απαιτήσεις της ζωής. Και ακριβώς σε σχέση με το θέμα της αγωγής υπάρχει ανάμεσα στη ζωή του και το έργο του ένας ασυνήθιστος διχασμός.

Στο βραβευμένο σύγγραμμα του 1750 (στον επονομαζόμενο πρώτο λόγο, «Δοκίμιο περί των επιστημών και των τεχνών»), χάρη στο οποίο έγινε διάσημος μέσα σε μια βραδιά, στο ερώτημα «αν η ανανέωση των επιστημών και των τεχνών μπορεί να συνεισφέρει στον εξαγνισμό των ηθών» απαντά προς μεγάλη έκπληξη των συγχρόνων του με ένα ξεκάθαρο όχι. *Οι ψυχές έχουν διαφθαρεί ακριβώς εξαιτίας των επιστημών και των τεχνών* στη θέση της ευθύτητας και της προσωπικής αυτοπεποίθησης μπήκαν με τις επιστήμες και τις τέχνες αφηρημένες αρχές και λεπτολογίες, και λυπηρά αποτελέσματα αυτής της ανάπτυξης είναι η πολυτέλεια και το αχαλίνωτο των ηθών, η δειλία, η μαλθακότητα και η λαθεμένη αγωγή. Ο δεύτερος λόγος («Δοκίμιο περί της καταγωγής της ανισότητας των ανθρώπων», 1753) αντιδιαστέλλει με ακόμη οξύτερο τρόπο τη

φύση ως το θετικό στοιχείο προς τον πολιτισμό ως το αρνητικό στοιχείο. Θεωρεί ότι η κοινωνική κατάσταση, σαν τέτοια, αποτελεί τώρα σχεδόν κατάρα για την ανθρωπότητα. Όχι μόνον μια *συγκεκριμένη* κοινωνική τάξη πραγμάτων, αλλά *κάθε* κοινωνική τάξη πραγμάτων σημαίνει για τον άνθρωπο ανελευθερία, δυσφορία, εσωτερικό κατακερματισμό. Στην πραγματικότητα μόνον ο άγριος (ο Rousseau πιστεύει ότι αυτός βρίσκεται έξω από κάθε τάξη δικαίου, κάθε περιορισμό ιδιοκτησίας και κάθε κοινωνική εξάρτηση) ζει σε μια κατάσταση ισορροπίας αναγκών και ικανοτήτων. Γι' αυτόν το λόγο και είναι «ελεύθερος» και επαναπαύεται στα του εαυτού του. Τον χαρακτηρίζουν η γνήσια «φιλαυτία» («amour de soi»), η εκχειλίζουσα και ήρεμη δύναμη ζωής. Με την έννοια της ιδιοκτησίας εμφανίζεται η κοινωνία και η κατανομή της εργασίας και μαζί τους η άδολη φιλαυτία μετατρέπεται σε απορριπτικό, ανήρεμο «εγωισμό» («amour propre») και απ' αυτόν απορρέουν η απληστία, η αρχομανία, η εκδικητικότητα, η κενοδοξία, ο φθόνος κ.λπ. Στη θέση του ανθρώπου υπάρχει μετά απ' αυτό το προπατορικό αμάρτημα μόνον ο πολίτης. Η περαιτέρω πολιτική εξέλιξη μέχρι την απολυταρχία οξύνει ολοένα και περισσότερο τις εντάσεις αυτές και απαιτεί τέλος τη ριζική μεταστροφή.

Αν ο Rousseau είχε παραμείνει σ' αυτή την οξύτητα της αντίθεσης φύσης - πολιτισμού τότε, και μόνο μ' αυτή θα είχε αποκόψει από τη ρίζα της κάθε πολιτική και παιδαγωγική προγραμματική. Με τον όρο «φύση» θα χαρακτηριζόταν σε τελευταία ανάλυση η εξωανθρώπινη - ζωώδης ύπαρξη και θα ήταν απολύτως αδύνατη κάποια διαμόρφωση των ανθρώπινων υποθέσεων σύμφωνα με το υπόδειγμα αυτής της φύσης. Γιατί από αυτή τη «φύση» θα είχαν μεν εξαλειφθεί όλα τα ανθρώπινα άχθη, αλλά μαζί τους θα είχε επίσης αφαιρεθεί το έδαφος από κάθε ηθικότητα, κάθε ανθρώπινη ελευθερία και αξιοπρέπεια. Όμως η έννοια της φύσης στο Rousseau είναι πολύ πιο περίπλοκη και συγκεχυμένη, είναι λιγότερο μια οντολογική και περισσότερο μια ψυχολογική έννοια, στην οποία συμφύρονται κανονιστικές, ψυχολογικές και ιστορικές απόψεις. «Φύση»:

με τον όρο αυτό ο Rousseau εννοεί κατά βάση ακριβώς το *γνήσιο*, αυτό που έχει ισχυρές ρίζες, το απλό και αληθινό, το *αφκιασίδωτο*. Εξαιτίας του ότι (όπως και ο Διαφωτισμός) προβάλλει αυτές τις αξιολογικές τάσεις στο επίπεδο της ιστορίας και κατασκευάζει έτσι μια ανθρώπινη «αρχική κατάσταση», φθάνει με οξύτητα στα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης, ενώ ο δεύτερος λόγος απειλεί με το ριζοσπαστικό του πνεύμα να παραβιάσει ολοκληρωτικά αυτά τα όρια. Εδώ φαίνεται πραγματικά σαν ο Rousseau, με κάθε σοβαρότητα, να αντιμετωπίζει κάθε πολιτισμό, κοινωνία, επιστήμη, κρατική τάξη πραγμάτων κ.λπ. ως συμπτώματα φθοράς και σαν να ξόδεψε, όπως του έγραψε ο Βολταίρος, τόσο πολύ πνεύμα προκειμένου να φθάσει στο τέλος σε τούτο το σημείο, «να μας ξανακάνει και πάλι ζώα». Ότι στην πραγματικότητα αυτό που θέλει να αρνηθεί δεν είναι παρά μόνον ένας *κατεστραμμένος* πολιτισμός, μια *ανήθικη* κοινωνία, μια *σχολαστική* επιστήμη, ένα *τυραννικό* κράτος και ότι με το κάλεσμά του «Πίσω στη φύση!» δεν εννοεί παρά μόνον έναν *εξευγενισμό του πολιτισμού*, είναι γεγονότα για τα οποία μας πληροφορούν τα δύο κύρια έργα του, το «Contrat social» («Κοινωνικό συμβόλαιο», 1762) και το παιδαγωγικό μυθιστόρημα «Emile ou de l' éducation» («Αιμίλιος ή περί αγωγής», 1762). Στα έργα αυτά η σκέψη του παίρνει τη θετική στροφή.

Το «Κοινωνικό συμβόλαιο» παράγει το δικαίωμα της κρατικής τάξης πραγμάτων - ακόμη κι αν όχι την ιστορική της εξέλιξη - από κάποιο αμοιβαίο κοινωνικό συμβόλαιο όλων των πολιτών, σύμφωνα με το οποίο ο καθένας υποτάσσεται στην ηγεσία μιας ανώτερης γενικής βούλησης (*volonté générale*), εξυπηρετώντας όμως και πάλι με τον τρόπο αυτό μόνον το ορθώς νοούμενο προσωπικό του συμφέρον. Η γενική βούληση δεν ισοδυναμεί απλά με τη βούληση όλων (*volonté de tous*), αλλά αποτελεί ένα αδιαίρετο όλο, που βρίσκεται πάνω από μας. Αλλά κατά τον Rousseau υπάρχει από τη φύση μια *βαθιά αρμονία ανάμεσα στο συμφέρον του συνόλου και το συμφέρον κάθε μεμονωμένου ατόμου*. Τούτος πρέπει να είναι ο σκοπός της κρατικής ζωής (του συντάγματος και της νομοθεσίας),

από τη μια να αφυπνίζει σε όλους τους πολίτες το υπεύθυνο ενδιαφέρον για το σύνολο και να καθιστά όλους τους νόμους έκφραση της γενικής βούλησης, από την άλλη να προφυλάσσει την αξιοπρέπεια και τη θεμελιώδη ισότητα των μελών (κάτι που προϋποθέτει την εκ μέρους τους κατοχή συνταγματικών δικαιωμάτων).

Στο παιδαγωγικό μυθιστόρημα «Αιμίλιος» ο Rousseau ανακοινώνει το πρόγραμμα μιας «φυσικής» αγωγής. Εδώ, στην έννοιά του για τη φύση, παράλληλα με τη διάστασή της προς την έννοια του πολιτισμού κάνει την εμφάνισή του ο ψυχολογικός και ο ανθρώπινος παράγοντας. Όλες οι κατευθυντήριες γραμμές αυτής της φυσικής αγωγής πρέπει να *λαμβάνονται από τη γενική φύση του ανθρώπου*. Όχι λοιπόν μόνον η πορεία -όπως στο 17ο αι. -, αλλά και ο *στόχος* επίσης καθορίζονται εδώ από μόνη τη γενική ουσία του ανθρώπου και αντιδιαστέλλονται με δριμύτητα προς κάθε ταξική ή επαγγελματική αγωγή. «Όταν βγει από τα χέρια μου δε θα 'ναι βέβαια ούτε δικαστής ούτε στρατιώτης ούτε ιερέας, θα 'ναι πρώτα απ' όλα άνθρωπος». «Φυσική αγωγή» - τούτο σημαίνει λοιπόν σε σχέση με το στόχο της αγωγής: το γενικά ανθρώπινο στοιχείο τοποθετείται ριζικά πάνω από κάθε ειδική άποψη, κάθε πολιτική, κοινωνική και επαγγελματική ιδιαιτερότητα. Αυτή η απελευθέρωση της οπτικής για το γενικά ανθρώπινο στοιχείο είναι μια επαναστατική πράξη του Rousseau, η οποία φθάνει πέρα από το Διαφωτισμό και την πραγματιστική του σκέψη, σκέψη που έχει ως στόχο της την αστική χρησιμότητα. Η ιδέα της γενικής αγωγής των ανθρώπων θα παράγει όμως τους πλήρεις καρπούς της μόλις στην εποχή του Goethe.

Αλλά η ιδέα της «φύσης» σχετίζεται *επίσης* με την πορεία της αγωγής, και σ' αυτό το σημείο ο Rousseau εμφανίζεται εξίσου επαναστατικός. Αν η αγωγή πρέπει να ακολουθεί μόνον τη «φύση» του ανθρώπου, τούτο σημαίνει, βέβαια, ότι θα πρέπει να κατευθύνει τη ματιά της στην *ανάπτυξή* του. Ο 17ος αι. είχε συλλάβει αυτή τη θέση ως μία φυσική μέθοδο, μόνον που την πραγμάτωσε πάρα πολύ ατελώς. Πρώτος ο Διαφωτισμός αποκτά μια βαθύτερη οπτική απέναντι σ' αυτό που είναι στα

μέτρα του παιδιού (σύγκρ. τις σκέψεις του Locke για τη χαλάρωση στη μάθηση και για το παιχνίδι), και *πρώτος ο Rousseau ανακαλύπτει πραγματικά το παιδί ως παιδί*. Το ότι το παιδί δεν είναι μικρογραφία του ενήλικου, το ότι έχει τη δική του «φύση» και κατά συνέπεια ζητά από τον παιδαγωγό τα ατομικά του *δικαιώματα* είναι μια άποψη που έκφρασε ο Rousseau με το *ιδιάζον πάθος* του και που πέρασε στην ιστορία της παιδαγωγικής. «Κάθε ηλικία, κάθε στιγμή της ζωής έχει μια πληρότητα που ανταποκρίνεται μόνο σ' αυτήν, ένα βαθμό ωριμότητας που ανήκει μόνο σ' αυτήν».

Το τρίτο στοιχείο που εξάγεται από την έννοιά του της φύσης, είναι ο *αρνητικός ρόλος της αγωγής*. Ο «Αιμίλιος» αρχίζει με την επιγραμματική φράση: «τα πάντα είναι καλά, όπως προέρχονται από τα χέρια του δημιουργού· τα πάντα εκφυλίζονται στα χέρια των ανθρώπων». Τότε λοιπόν η αγωγή είναι η καλύτερη και η «πιο φυσική», όταν περιορίζεται σε τούτο, στο να αφήνει το παιδί να αναπτύσσεται προστατεύοντάς το *μόνον* απ' ό,τι αναστέλλει και διαστρέφει την ανάπτυξή του. Η ρουσσωική έννοια της φύσης αποκτά έτσι ένα περισσότερο ψυχολογικό νόημα: «φυσική» αγωγή σημαίνει εκδίπλωση των *φυσικών προδιαθέσεων* του ανθρώπου - και στο σημείο αυτό θα πρέπει οπωσδήποτε να παρατηρηθεί, ότι όταν ο Rousseau κάνει λόγο για φυσική προδιάθεση δεν εννοεί μια ατομική προδιάθεση, αλλά τη γενική, πρωταρχικά καλή ανθρώπινη φύση. Ακόμη κι αν δε σκοπεύει να παραιτηθεί από οποιαδήποτε επέμβαση στον τρόπο της αγωγής, είναι όμως πεισμένος ότι ο παιδαγωγός πρέπει κατά βάση να δράσει *μόνον* έμμεσα. Το μόνο που οφείλει να κάνει είναι να θέσει στη διάθεση του νεαρού φυτού χώρο και φως και να παρεμποδίσει πιθανές ενοχλητικές επιδράσεις. Παιδαγωγώ τον άνθρωπο κατά βάση, λοιπόν, σημαίνει *μόνον* τούτο: φροντίζω πώς να πετύχω την πλήρη επίδραση της φύσης (μέσα του και γύρω του) και ταυτόχρονα να αποτρέψω τη ζημιογόνα παρέμβαση των ανθρώπινων γνωμών και ιδιοτροπιών και τη φθορά που αυτές μπορούν να προκαλέσουν. Για το λόγο αυτό, ο τόσο αμφίβολος «πολιτισμός» θα πρέπει να κρατηθεί όσο το δυνατό πιο μακριά από το νεαρό

Αιμίλιο· γι' αυτό η αγωγή του τοποθετείται σε έναν πράγματι ουτοπιστικό και ανιστορικό ροβινσώνειο κόσμο. Το αποφασιστικό για τον άνθρωπο θα πρέπει να συμβεί μέσα από την *προσωπική εμπειρία*, ο παιδαγωγός οφείλει *μόνον* να παρατηρεί και να καθιστά δυνατή την εμπειρία με τον ορθό τρόπο. Με τις απόψεις του αυτές ο Rousseau εκφράζει ρητά το σημαντικότερο αξίωμα της *αυτενέργειας*, ως αναγκαίο αίτημα, που απορρέει από την έννοιά του περί φύσης.

Για να διαμορφωθεί όμως η αγωγή με ενιαίο τρόπο, πρέπει το παιδί να έχει στη διάθεσή του, όσο αυτό είναι δυνατό, *μόνον* έναν παιδαγωγό. Ο φυσικός παιδαγωγός είναι στην αρχή η μητέρα, στην παραπέρα αναπτυξιακή πορεία ο πατέρας. Είναι τυπικό για την κλίση του Rousseau προς τις ανιστορικές κατασκευές, ότι δίνει στον Αιμίλιο του έναν ιδανικό παιδαγωγό (παιδαγωγό της αυλής) και δεν τον τοποθετεί μέσα στο οικογενειακό περιβάλλον και τις άλλες κοινωνικές συνθήκες ζωής. Θέλει να παρουσιάσει στο μυθιστόρημά του ένα πρότυπο παιδαγωγού και ένα πρότυπο μαθητή. Γι' αυτόν τον παιδαγωγό υπάρχει *μόνον* ένας μαθητής, στον οποίο οφείλει να αφοσιωθεί ολοκληρωτικά και με τον οποίο οφείλει να συνδεθεί εφ' όρου ζωής ως ο καλύτερος σύντροφος.

Με μεγάλη ευχέρεια πραγματεύεται στο πρώτο βιβλίο του μυθιστορήματος τα της φροντίδας των μικρών παιδιών, συγκλίνοντας σε μεγάλο βαθμό προς τις απόψεις του Locke και ασκώντας αυστηρή κριτική στα ήθη του καιρού του. Συνιστά επίμονα την απλή διατροφή και τη φυσική κίνηση, τον αέρα της εξοχής και τη σκληραγώγηση του σώματος, αλλά και της ψυχής. Στη διάρκεια αυτής της ηλικιακής βαθμίδας θα πρέπει να αφιερωθεί ιδιαίτερη μέριμνα στην τροφοδοσία των αισθήσεων και να αφεθεί το παιδί να χρησιμοποιεί ανενόχλητα τις δυνάμεις του. Ιδιαίτερα σημαντική θεωρεί την προφύλαξη του παιδιού από το πείσμα, την κακία και την οργή· και επειδή η ιδιοτροπία, σύμφωνα με τη βασική του πεποίθηση, δεν είναι κάτι με το οποίο μας προίκισε η φύση, αυτή η προφύλαξη συμβαίνει με τον καλύτερο τρόπο τότε *μόνον*, όταν ο παιδαγωγός αφήνει το παιδί *μόνον* του και το αναγκάζει, όσο είναι δυνατό,

να έρθει αντιμέτωπο με τον κόσμο των πραγμάτων, ο οποίος ουσιαστικά δεν έχει και γι' αυτό ούτε και μπορεί να προκαλέσει ιδιοτροπίες. Το παιδί πρέπει «να συναντήσει αντίσταση μόνο σε πράγματα και όχι στις ιδιοτροπίες του περιβάλλοντος».

Το δεύτερο βιβλίο του «Αιμίλιου» πραγματεύεται το χρονικό διάστημα από τη στιγμή που το παιδί μαθαίνει να μιλάει μέχρι το 12ο έτος της ηλικίας του. Δεδομένου ότι τώρα αρχίζει η λειτουργία της συνειδητής αντίληψης των πραγμάτων, υπάρχει μεγάλος κίνδυνος να ευθυγραμμισθεί το παιδί με τον ενήλικο και να θυσιασθεί το παρόν για το συμφέρον του μέλλοντος. Γι' αυτό και ο Rousseau απαιτεί ακόμη πιο αποφασιστικά, να μην εκδιωχθεί το παιδί από τον παράδεισο της παιδικής του ηλικίας. Συνιστά ένθερμα και διαρκώς να διατηρηθούν τα παιχνίδια και η ψυχαγωγία του και να μην *αρχίσει πρόωρα η μάθηση*. Και όπου η αγωγή πρέπει να αντισταθεί στο παιδί, τούτο πρέπει να συμβαίνει οπωσδήποτε στα μέτρα του παιδιού, όχι δηλαδή με ηθικές διδαχές και λογικές αιτιολογήσεις, που σ' αυτή την ηλικία δεν είναι ακόμη σε θέση να κατανοήσει το παιδί, ή με προσταγές και αυταρχικό τόνο, αλλά διαμέσου της ανάγκης που πηγάζει από τα ίδια τα πράγματα: το δωμάτιο του Αιμίλιου είναι ένα αγροτικό δωμάτιο με στιβαρά έπιπλα και χωρίς πορσελλάνες. Δεν υπάρχουν εδώ κανενός είδους απαγορευτικοί κανόνες. Στην περίπτωση όμως που το παιδί σπάσει κάποιο τζάμι παραθύρου, τότε πρέπει να αισθανθεί το ρεύμα και ενδεχόμενα να κρυολογήσει για να μάθει τη «φυσική τιμωρία», που προέρχεται από τα ίδια τα πράγματα και που αποτελεί απάντηση στην πράξη του. Σ' αυτή την ηλικία δε δέχεται καμιά υπόδειξη ή άλλες ηθικές ποινές ή διδαχές, αλλά μεγαλώνει στο κλίμα των δικών του εμπειριών. Μέχρι τα 12 χρόνια του πρέπει να έχει την εμπειρία ενός ελάχιστου ποσοστού διανοητικών και ηθικών διδακτικών περιεχομένων, γιατί σ' αυτό το διάστημα πρέπει να ασκηθούν σχεδόν αποκλειστικά το *σώμα και οι αισθήσεις*. Αυτά τα θέματα, από την υγιεινή μέχρι τις ασκήσεις μέτρησης βάρων και διαστάσεων και τη μίμηση των ήχων της φύσης, γίνονται αντικείμενο ιδιαίτερα διεξοδικής διαπραγμάτευσης από τον Rousseau. Αποκρούεται

όμως ριζικά κάθε προγραμματισμένη διδασκαλία, κάθε λογοτεχνικό, επιστημονικό και καλλιτεχνικό περιεχόμενο. Γιατί «δε θα είσαι ποτέ σε θέση να δημιουργείς σοφούς, αν πρωτίτερα δεν τους έχεις αφήσει να μεγαλώσουν στην κατάσταση της φυσικής τους αγριότητας». Μέσα σ' αυτό το κλίμα ελευθερίας οφείλει ο Αιμίλιος να πετύχει ένα μέγιστο βαθμό αυτενέργειας και με τις σωματικές δυνάμεις ασκεί μέσα απ' αυτή την πρακτική αντιπαράθεση με το περιβάλλον του βούληση και πνεύμα παράλληλα. Αν όμως αναπτύσσεται τόσο ελεύθερα, η παιδική του ηλικία δεν του παρέχει μόνον χαρά και ευχαρίστηση, αλλά και τόσο πολλές επίσης δυνάμεις, ώστε να μπορεί να ικανοποιεί τις ανάγκες του και να τα βγάζει πέρα στη ζωή του.

Η καθαυτό μάθηση εισάγεται για πρώτη φορά στην επόμενη βαθμίδα - ανάμεσα δηλαδή στο 12ο και το 15ο έτος της ηλικίας - και παρουσιάζεται στο τρίτο βιβλίο. Ενώ η αγωγή από το 3ο-12ο έτος της ζωής ήταν αφιερωμένη κυρίως στην ανάπτυξη του σώματος και των αισθητηρίων οργάνων, τώρα πρέπει να αναπτυχθεί η *σκέψη*. Αλλά και εδώ αποφασιστικός είναι ο ρόλος της *φυσικής ορμής για γνώση και του πρακτικού προσανατολισμού της ζωής*. Στον Αιμίλιο δεν «προσφέρεται» καμιά γνώση, αλλά απλά ενισχύεται η ευχαρίστηση που νοιώθει κατά τη μάθηση. *Τις γνώσεις και τις δεξιότητες τις αποκτά με τη δική του προσωπική εργασία*. Με απεριόριστη εμπιστοσύνη στην αυτο-ανάπτυξη της ζωής ο παιδαγωγός προσέχει με ευσυνειδησία, ώστε ο Αιμίλιος να επινοεί, να ανακαλύπτει και να κατασκευάζει τα πάντα μόνος του, ακόμη κι αν για το σκοπό αυτό απαιτείται πολύς χρόνος και ο μαθητής του χρειασθεί ν' ακολουθήσει κάποιους παρακαμπτήριους δρόμους. Εντελώς αβίαστα προκύπτει εδώ η αρχή της εκ του σύγγενους επαφής με τα πράγματα: γιατί ο Αιμίλιος φθάνει σε όλα του τα ερωτήματα μόνο μέσα από τις πρακτικές του ανάγκες. Ο προσανατολισμός σχετικά με το στενό του περιβάλλον τον βοηθά ταυτόχρονα για τη γεωγραφική, μαθηματική και ζωγραφική του δραστηριότητα. Σ' αυτή την αναπτυξιακή βαθμίδα πρέπει να γνωρίσει τα πράγματα, όχι όμως ακόμη τους ανθρώπους. Η κοινωνική και η ηθική συνιστώσα πρέπει να εξακολουθήσουν

να του είναι άγνωστες. Μοναδικό βιβλίο που επιτρέπει ο Rousseau γι' αυτή την ηλικία είναι ο «Ροβινσώνας». Η αγωγή της βαθμίδας αυτής ολοκληρώνεται με την *εκμάθηση μιας πρακτικής τέχνης*.

Για πρώτη φορά στο τέταρτο βιβλίο, που περιγράφει το διάστημα από το 15ο έτος της ηλικίας μέχρι το γάμο, ο Αιμίλιος -μέχρι τώρα ένας *σκεπτόμενος άνθρωπος με ασκημένες τις αισθήσεις του*- γίνεται ένα ον που *αισθάνεται και αγαπά*. Την ανάπτυξη του συναισθήματος και της φαντασίας ο Rousseau θέλει να την μετατοπίσει σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη ηλικία, έτσι ώστε να μετριασθούν οι κίνδυνοι που απορρέουν απ' αυτήν (πάθος, αισθησιασμός) και να έχει δημιουργηθεί από πριν μια όσο το δυνατό ισχυρότερη σκέψη, ικανή να κατευθύνει τα πράγματα. *Αντιλαμβάνεται την εποχή της ωριμότητας ως τη μεγάλη, κρίσιμη τομή στη ζωή του νέου ανθρώπου, μια «δεύτερη γέννηση», και από ψυχολογική άποψη λέει πολλά που αφορούν αυτή την περίοδο, ακόμη κι αν με την άκαμπτη διαβάθμιση των λειτουργιών περνά στη σφαίρα της ουτοπίας. Βασική του θέση είναι και εδώ, να αφεθεί ανενόχλητη η φύση να επικρατήσει χωρίς διόλου να επιταχυνθεί η διαδικασία. Όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα ζήσει το παιδί στην αθωότητα, τόσο περισσότερο θα κρατυνθούν σ' αυτό σώμα και ψυχή. Επειδή σε συνάρτηση με την ωρίμανση του φύλου αναπτύσσονται και το συναίσθημα, η συμπάθεια και η αγάπη, πρέπει ο παιδαγωγός σ' αυτό το διάστημα να κάνει ανοιχτό τον Αιμίλιο στους συνανθρώπους του και οδηγώντας τον στη συνάντηση με το Εσύ να αναπτύξει τον ψυχικό του κόσμο και την ανθρωπιά του. Ο Αιμίλιος πρέπει σε κάθε συνάνθρωπο να βλέπει πραγματικά τον άνθρωπο και να αισθάνεται ο ίδιος πρωταρχικά άνθρωπος (ιδέα του ανθρωπισμού). «Μάθετε στο μαθητή σας να αγαπά όλους τους ανθρώπους, ακόμη κι εκείνους που αντιμετωπίζουν με περιφρόνηση τους συνανθρώπους τους. Παιδαγωγήστε τον έτσι, ώστε να μη θεωρεί τον εαυτό του μέλος μιας ιδιαίτερης κοινωνικής τάξης, αλλά να μπορεί να τον ξαναβρίσκει μέσα σε κάθε κοινωνική τάξη». Ο Αιμίλιος φθάνει τώρα από την καθαρά «φυσική τάξη» στην «αστική*

κατάσταση» ενώ μέχρι αυτή τη στιγμή είχε γνωρίσει τους ανθρώπους μόνον ως γένος, μαθαίνει πλέον να τους γνωρίζει και να τους κρίνει ως ατομικότητες. Ως σημαντική άσκηση για τη μελέτη του συναισθηματικού κόσμου του ανθρώπου εισάγεται τώρα η *διδασκαλία της ιστορίας*.

Η δεύτερη μεγάλη διδακτική περιοχή της εποχής της ωριμότητας είναι για τον Αιμίλιο η *θρησκεία*. Εδώ, εμφανίζεται στη σκέψη του Rousseau ένα χαρακτηριστικό στοιχείο του Διαφωτισμού: θα πρέπει να φέρουμε τον άνθρωπο σε επαφή με τη θρησκεία όσο το δυνατό αργότερα· είναι προτιμότερο να μην έχει σχηματίσει καμιά απολύτως αντίληψη για το θείο παρά κάποια φανταστική και ανάξια του Θεού αντίληψη. Και πρέπει να εισαχθεί σε μια γενική «φυσική» θρησκεία και να αποφασίσει όσο το δυνατό πιο αργά για μια θετική θρησκεία. Αυτήν τη φυσική θρησκεία την παρουσιάζει ο Rousseau στον «Αιμίλιο» ως «Ομολογία πίστεως του εκ Σαβοΐας διακόνου» - γεγονός που εξαιτίας των σφοδρών επιθέσεων του κατά της Εκκλησίας του κόστισε πολλές καταδιώξεις. Κατά το περιεχόμενο της είναι μια άγονη δειστική θρησκεία της λογικής. Αλλά ακόμη κι εδώ διακρίνει κανείς το διπλό πρόσωπο του Rousseau, γιατί την αντιπαραθέτει με τραχύ τρόπο ακριβώς απέναντι σε κάθε ορθολογική μεταφυσική και κάθε επινοημένη θρησκεία και πιστεύει ότι έχει σ' αυτήν, αυτό που εμπνέουν στον άνθρωπο το φυσικό *συναίσθημα*, η «αθωότητα της καρδιάς» και η αδιάφθορη συνείδηση. «Μόνον που η λογική μας απατά τόσο συχνά, και γι' αυτό έχουμε το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα να μην ακολουθούμε τις συμβουλές της. Αντίθετα, η συνείδηση δεν μας απατά ποτέ». Ο Θεός δε βρίσκεται, για τον Rousseau, μέσα στα βιβλία, αλλά στην αμεσότητα και τη συναισθηματικότητα της εσωτερικής ζωής και έξω, στην ελεύθερη φύση. Στα λόγια του αυτά ακούγονται τόνοι που αργότερα, στο κίνημα της Θύελλας και Ορμής, με την εξάλειψη των παραφωνιών του Διαφωτισμού, θα ηχήσουν ως θροΐζουσα συγχορδία.

Η τρίτη αποστολή της ώριμης ηλικίας είναι η ανάπτυξη του αισθητικού γούστου. Για πρώτη φορά καλλιεργείται το στοιχείο της κοινωνικής συναναστροφής, το παιδί μαθαίνει

να γνωρίζει το μεγάλο κόσμο, τη ζωή της μεγαλούπολης, το θέατρο και τη μουσική και εισάγεται στη φιλολογία (του λαού του αλλά και ξενόγλωσσων λαών). «Για να ευθυμήσει τον αφήνω ν' ακούσει και τα φληναφήματα της Ακαδημίας».

Στο πέμπτο βιβλίο ο Rousseau εκφράζει τις απόψεις του για την αγωγή των κοριτσιών· γιατί οι υποχρεώσεις του παιδαγωγού του Αιμίλιου εκτείνονται μέχρι την εκλογή συζύγου και το γάμο. Αλλά η αγωγή την οποία ο Rousseau θεωρεί κατάλληλη για τη μελλοντική σύζυγο του Αιμίλιου διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από τον τρόπο διαπαιδαγώγησης του Αιμίλιου. Η γυναίκα θεωρείται από τον Rousseau προορισμένη μόνο για να είναι αρεστή στον άντρα και ως προς τα άλλα «γεννημένη για να υπακούει». Η ευπείθεια του πνεύματος, η πραότητα και η χάρη αποτελούν τις κύριες αρετές της, ενώ η διδασκαλία για την απόκτηση δεξιότητας στις τέχνες, το ράψιμο, το πλέξιμο, το πλέξιμο της δαντέλλας, είναι γι' αυτήν σπουδαιότερα απ' ό,τι η μάθηση ανάγνωσης και γραφής. Σαν νοικοκυρά πρέπει να ζει αποτραβηγμένη, και η αγωγή οφείλει να φέρει μπρος στα μάτια της τον κόσμο και τις διασκεδάσεις, αλλά κυρίως μόνο και μόνο για να μην έχει αργότερα, εξαιτίας της άγνοιάς της για τον κόσμο, την αίσθηση ότι δεν υπάρχει προοπτική να εκπληρωθεί ο μεγάλος πόθος της γι' αυτόν.

Έτσι, συναντάμε στο Rousseau σκέψεις ιδιαίτερα οριοθετημένες, δεμένες καθαρά στο πνεύμα της εποχής του, αλλά και πολλά στοιχεία διαχρονικά με μακρόχρονες επιδράσεις. Το ότι έθεσε με τόσο ενθουσιασμό το πρόβλημα της αγωγής και πρότεινε με τόσο πάθος ριζικές λύσεις σχετικά μ' αυτό, άσκησε επανειλημμένα τόσο στους συγχρόνους του, όσο και στις κατοπινές γενιές, ιδιαίτερη γοητεία. Πάνω απ' όλα οι βασικές του θέσεις προχωρούν πολύ πιο πέρα από τις μέχρι τότε επικρατούσες παιδαγωγικές αντιλήψεις. Για πρώτη φορά με τον Rousseau η ματιά αντίκρυσε ελεύθερα την ιδιότητα φύση του παιδιού και τα στάδια της ανάπτυξής του, και μόνον μ' αυτόν μπόρεσε να αποκτήσει κύρος η άποψη για το προσωπικό δικαίωμα του παιδιού και να αντιμετωπισθεί πραγματικά ο παιδαγωγός ως συνήγορος του παιδιού - και τούτο υπήρξε,

παρά την υπερβολική έμφαση που δόθηκε στην άποψη αυτή, ένα παραπέρα βήμα προόδου για την παιδαγωγική σκέψη. Αλλά η συμβολή του Rousseau υπήρξε αποφασιστική και προς την κατεύθυνση της υπέρβασης της άποψης που υποστηρίζει μια μονόπλευρη αγωγή προσανατολισμένη στο επάγγελμα και τη μόρφωση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων.

Emil (Schö 1972; UTB 7 1985; auch Reclam). Gesellschaftsvertrag (Reclam). Die Bekenntnisse (dtv TB 1981; Insel TB 1985). Preisschriften u. Erziehungsplan, hrsg. v. H. Röhrs (Kl 3 1983). Frühe Schriften, hrsg. v. W. Schröder (1985). Schriften, 2 Bde. (Fischer TB 1988).

5. Φιλανθρωπιστές

Οι ιδέες του Rousseau άσκησαν εξαιρετική επίδραση στον ευρωπαϊκό χώρο του πνεύματος. Τη βαθύτερη όμως επίδραση τη δέχτηκε ο γερμανικός χώρος. Ενώ ο Rousseau στη Γαλλία επηρέασε ιδιαίτερα την κοινωνική και πολιτική κίνηση, στη Γερμανία έγινε ο μεγάλος εμπνευστής στον τομέα των γραμμάτων και της παιδαγωγικής. Και μάλιστα τα *διαφωτιστικά* στοιχεία της σκέψης του έδρασαν *αρχικά* στον παιδαγωγικό τομέα. Προώθησαν όμως προπάντων εκείνες τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του γερμανικού Διαφωτισμού, που γύρω στα 1770 συγκεντρώθηκαν στον κύκλο των ονομαζόμενων *Philanthropen* («Φίλοι των ανθρώπων» χρησιμοποιούνται επίσης γι' αυτούς και οι χαρακτηρισμοί *Philanthropisten* και *Philanthropinisten*). Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται άνδρες όπως οι Basedow, Salzmann, Campe, Trapp, Rochow και Iselin. Το ίδρυμα του Basedow «*Philanthropin*», στην πόλη Dessau, υπήρξε ένα κέντρο, όπου αυτές οι τάσεις πήραν αποκρυσταλλωμένη μορφή. Μέσα από αυτές τις τάσεις το παιδαγωγικό πνεύμα του Διαφωτισμού - όπως αναπτύχθηκε σε συνάρτηση με τη φιλοσοφία του ορθολογισμού και τη λαϊκή φιλολογική παραγωγή του Διαφωτισμού - διεισδύει και στους χώρους της πρακτικής σχολικής ζωής και της εκπαιδευτικής οργάνωσης.

Οι φιλανθρωπιστές, λοιπόν, θέλουν μια αγωγή σύμφωνη με τις υπαγορεύσεις της λογικής και της φύσης. Αποδίδουν την ίδια σπουδαιότητα στη μόρφωση της διανοητικής σφαίρας, όπως και στη φυσικότητα και απλότητα όλων των συνθηκών της ζωής. Η εξάσκηση του σώματος, η σκληραγωγία και η αγροτική ζωή παίζουν γι' αυτούς μεγάλο ρόλο· το μάθημα της γυμναστικής στους φιλανθρωπιστές παρακμάζει. Η σεξουαλική αγωγή κερδίζει την ιδιαίτερη προσοχή τους, εναποτίθεται όμως με μονόπλευρο ορθολογιστικό τρόπο στην πρώιμη διδασχή. Στο θέμα της αγωγής εμφανίζονται ιδιαίτερα

βιαστικοί και παρά τη φήμη για τη μαχητικότητα τους δείχνουν, τις περισσότερες φορές, λίγη υπομονή στο να περιμένουν τους φυσικούς ρυθμούς της ανάπτυξης. Σε πλήρη αντίθεση με τον Rousseau, ζητούν να αφυπνίσουν το αίσθημα του βιοπορισμού και να αυξήσουν απευθείας την επαγγελματική ικανότητα. Επιδιώξή τους είναι να καταστήσουν τον άνθρωπο σε όσο το δυνατό πιο σύντομο χρονικό διάστημα έναν ικανό, πρακτικό, επιμελή, φωτισμένο πολίτη. Η νηφάλια και πεζή θέση τους χαρακτηρίζεται από την έκφραση του Campe ότι ο εφευρέτης ενός καινούργιου είδους μπύρας και ο εφευρέτης του ροδανιού θα πρόσφεραν περισσότερα στην ανθρωπότητα από τον συγγραφέα ωδών και επικών έργων. Ως εκ τούτου πρωτεύουσα θέση στη διδασκαλία καταλαμβάνουν τώρα τα μαθήματα πραγματογνωσίας, οι ξένες γλώσσες αξιολογούνται με μόνο κριτήριο την «ωφελιμότητά» τους και, όπως είναι φυσικό, οι αρχαίες γλώσσες παραμελούνται σε μεγάλο βαθμό. Όπως η χειροπιαστή ωφέλεια, έτσι και η γήινη ευτυχία είναι κάτι που τους ενδιαφέρει πάρα πολύ. Οι ποινές απαγορεύονται. Διαμορφώνεται ένα ολόκληρο σύστημα αμοιβών, όπως μετάλλια και πιστοποιητικά αλλά και ειδικά παράσημα χρηστοθήειας, που συχνά φθάνει σχετικά με ζητήματα ενδυμασίας και άλλων εξωτερικών αντικειμένων σε παιδιαστικό και ανόητο επίπεδο. Η μάθηση μεταβάλλεται κατά το δυνατό σε παιχνίδι. Στην προσπάθεια των φιλανθρωπιστών να πλησιάσουν την καθημερινή ζωή και να προσαρμόσουν την αγωγή τους στα μέτρα της παιδικής ηλικίας οφείλει την ύπαρξή του ένα νέο φιλολογικό είδος: η παιδική λογοτεχνία. Όντας εξαιρετικά δραστήριοι και πολυγραφότατοι συγγραφείς έστρεψαν την προσοχή τους ιδιαίτερα στο θέμα της διαφήμισης των ιδεών τους και συχνά σε θέματα επίδρασής τους προς τα έξω.

Basedow

Οι ευγενέστερες και ικανότερες φυσιογνωμίες σ' αυτόν τον κύκλο είναι οι Salzmann και Rochow, υποκινητής του όμως είναι ένα ανήσυχο, ματαιόδοξο πνεύμα, με αγάπη για τους πειραματισμούς, ο *Joh. Bernhard Basedow* (1724-1790). Το έργο του «*Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende*

Männer über Schulen und Studien und ihren Einfluß in die öffentliche Wohlfahrt, mit einem Plan eines Elementarbuches der menschlichen Erkenntnis» («Σύσταση προς τους φιλανθρώπους και τους ευπόρους σχετικά με τα σχολεία, τις σπουδές και την επίδρασή τους στη δημόσια ευημερία, με ένα σχέδιο ενός βασικού βιβλίου της ανθρώπινης γνώσης», 1768) περιείχε ένα πλήρες σχολικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, στο οποίο πρότεινε τη θρησκευτική ανοχή του σχολείου (αναφερόταν στα κρατικά σχολεία στα οποία το μάθημα των θρησκευτικών διδασκόταν με βάση το επίσημο δόγμα της χώρας, και τα οποία έπρεπε να είναι ανοιχτά και σε οπαδούς άλλων δογμάτων), μια κεντρική κρατική (όχι εκκλησιαστική!) ανώτερη αρχή για την εκπαίδευση και μια ενιαία δόμηση της εκπαίδευσης σύμφωνα με τις προαναφερθείσες θεμελιώδεις σκέψεις του φιланθρωπισμού. Τάχθηκε με ιδιαίτερη θερμότητα υπέρ των διδασκαλείων, των διδακτικών εγχειριδίων και των μεθοδικών βοηθητικών βιβλίων, που θα έπρεπε να παρέχονται στους γονείς και τους δασκάλους. Σαν πρώτη συμβολή του εκδόθηκε το 1770 το «Methodenbuch» («Βιβλίο για τη μέθοδο») και τμήματα ενός «Βασικού βιβλίου», που δημοσιεύτηκε το 1774 με τον τίτλο «Elementarwerk» («Βασικό έργο»). Ενώ εδώ πρόκειται για ένα εικονογραφημένο διδακτικό εγχειρίδιο, το βιβλίο του για τη μέθοδο κάνει μια παρουσίαση των βασικών σκέψεων του φιλανθρωπισμού με στόχο μια «κοινωφελή, πατριωτική και ευτυχισμένη ζωή».

Η εκφρασμένη ήδη στο βιβλίο του «Συστάσεις προς τους φίλους των ανθρώπων» παράκλησή του για τη χορήγηση μέσων για το έργο της μεταρρύθμισης, είχε μια χωρίς προηγούμενο ανταπόκριση: μέχρι το 1771 το ποσό των χρηματικών συνεισφορών έφθασε τα 15.000 τάληρα. Στο φαινόμενο αυτό αντικατοπτρίζεται το παιδαγωγικό ενδιαφέρον εκείνης της εποχής. Έτσι, προσκλήθηκε το 1771 στο Dessau και ίδρυσε εκεί - και πάλι μετά από δραστήρια διαφημιστική κίνηση - με τη συνεργασία του Wolke το «Philanthropin» («Φιλανθρώπιο») ως πρότυπο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Ολόκληρη η ζωή του οικοτροφείου ρυθμίστηκε με βάση τις θεμελιώδεις θέσεις του φιλανθρωπισμού. Ήδη η εξωτερική εμφάνιση των μαθητών

(κοντά μαλλιά, ελεύθερος ο λαιμός, ανοιχτός ο γιακάς), ήταν ενδεικτική της εκτίμησης της υγιεινής και φυσικής ζωής και διαφοροποιούνταν από τον συνήθη τρόπο ενδυμασίας. Δινόταν έμφαση στη σωματική κίνηση μέσω ελεύθερων γυμναστικών ασκήσεων και περιηγήσεων, αλλά και το μάθημα παραδιδόταν συχνά σε υπαίθριο χώρο και προσφερόταν ευρύ πεδίο στις χειροτεχνικές δραστηριότητες. Η ζωή στο ίδρυμα εμφάνιζε τάσεις προς την αυτοδιοίκηση των μαθητών. Επιβραβεύσεις (πινακίδες όπου αναγράφονταν τα ονόματα μαθητών με σημαντικές επιδόσεις, σημειώματα και μόρια επαίνου) και ατιμωτικές ποινές έπαιζαν μεγάλο ρόλο, ενώ αγαπητές ήσαν οι εορταστικές διοργανώσεις και οι εκθέσεις κάθε είδους. Πόσο μεγάλη υπήρξε η συμμετοχή σημαντικών φυσιογνωμιών της εποχής διαφαίνεται από το ένθερμο ενδιαφέρον του Kant αλλά και αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι σε μια ιδιαίτερα σημαντική δημόσια εξέταση ήσαν παρόντες ανάμεσα σε άλλους, οι Nicolai, Struensee, Campe, Rochow, Schummel. Ο Schummel κάνει περιγραφή του συγκεκριμένου γεγονότος στο φιλανθρωπιστικό σύγγραμμα «Fritzens Reise nach Dessau» («Τα ταξίδια του Fritz στο Dessau», 1776). Χλεύασε όμως στο μεταγενέστερο μυθιστόρημά του «Spitzbart» («Σουβλερή γενειάδα», 1779) τους «μικροπωλητές ιδανικών» του Dessau. Στο Φιλανθρώπιο πολλά υπήρξαν στην πράξη αφύσικα και κάλπικα, απλή επιφάνεια και εντυπωσιασμός. Ο Herder μιλά για ένα «θερμοκήπιο», ο Schummel για έναν φούρνο, όπου τα παιδιά όφειλαν να ωριμάσουν 20 φορές γρηγορότερα από το κανονικό. Πάνω απ' όλα όμως, η επιχείρηση απότυχε εξαιτίας της ανεπαρκούς ικανότητας των διευθυντών της. Το Φιλανθρώπιο έχασε μετά από μια δεκαετία τη σπουδαιότητά του, εξακολούθησε ωστόσο να λειτουργεί μέχρι το 1793. Πολύ περισσότερο βραχύβια υπήρξε η λειτουργία δύο ακόμη παρόμοιων ιδρυμάτων (Philanthropine), που ιδρύθηκαν κατά το πρότυπο του Dessau από τον ηθικά κατώτερης αξίας Karl Fr. Bahrdt στην Ελβετία και τη νότια Γερμανία. Αλλά και άλλα ιδρύματα της εποχής εκείνης, τα οποία εμπνεύστηκαν από το Dessau, στις περισσότερες περιπτώσεις διαλύθηκαν επίσης μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα.

Salzmann

Αλλά, το ιδρυμένο στα 1784 παιδαγωγικό κατάστημα του *Christian Gotthilf Salzmann* (1744-1811) στο Schnepfental (Θουριγγία) αποδείχθηκε σταθερό και ξεπέρασε όλες τις καταιγίδες της εποχής μέχρι και τις μέρες μας. Ιδρυτής του είναι ο *κατ' εξοχήν σημαντικότερος από τον κύκλο των φιланθρωπιστών παιδαγωγών*. Στο πρόσωπό του συνενώνονται με επιτυχία το στοιχείο της αγροτικής και οικογενειακής ζωής με τα στοιχεία της πνευματικής καθοδήγησης, της επιμέλειας για την αγωγή του λαού και του κοινωνικού ενδιαφέροντος. Ο Salzmann υπήρξε ένας ικανός, μεγαλόψυχος πρακτικός παιδαγωγός, αλλά ταυτόχρονα ένας ιδιαίτερα παραγωγικός και πετυχημένος συγγραφέας λαϊκών παιδαγωγικών έργων. Μετά από κάποιο διάστημα δραστηριότητάς του ως λαϊκού παιδαγωγού και συγγραφέα, έδρασε για μια μακρά χρονική περίοδο ως δάσκαλος των θρησκευτικών στο Φιλανθρώπιο του Dessau, όπου όμως του έλειπαν η καλή διεύθυνση αλλά και ο οικογενειακός χαρακτήρας και η πραγματικά φυσική ζωή, ώστε έφυγε από εκεί για να υλοποιήσει τις σκέψεις του σε ένα δικό του ίδρυμα.

Όπως ο ίδιος εκθέτει σε ένα προγραμματικό του κείμενο, πρόθεσή του είναι να αφιερώσει στη σωματική δραστηριότητα πολύ μεγαλύτερη προσοχή από αυτήν που δόθηκε στο θέμα αυτό μέσα από τις γενικές προσπάθειες των φιλανθρωπιστών. Παράλληλα με τις *γυμναστικές ασκήσεις* πρέπει να εκτελεσθεί *πραγματική σωματική εργασία*, και ιδιαίτερα κηπευτική εργασία

1. Ο *Joh. Christoph Friedr. Gutsmuths* (1759-1839), ο πρόμαχος της σωματικής αγωγής αλλά και μιας εθνικής στρατιωτικής αγωγής, έδρασε κοντά στον Salzmann στο Schnepfental. Έγραψε ανάμεσα σ' άλλα έργα «*Gymnastik für die Jugend*» / «Γυμναστική για τη νεολαία» (1793· εκδόθ. από τον W. Beier, 1957), «*Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes*» / «Παιχνίδια για την άσκηση και την ανάπαυση του σώματος και του πνεύματος» (1796· επεξεργ. από τον W. Beier, 1959), «*Turnbuch für die Söhne des Vaterlandes*» / «Βιβλίο γυμναστικής για τους γιους της πατρίδας» (1817).

-σαν σύμβολο κρεμόταν πάνω από την πόρτα στο Schnepfental ένα φυτό. Αποστρέφεται τις παιγνιώδεις υπερβολές και κάθε πλασματικό στοιχείο. Αποδίδει μεγάλη αξία στη *σε βάθος γνωριμία με τη φύση και την πατρίδα*. Ακόμη, θεωρεί ότι δεν αρκεί μόνον να ασκούνται τα αισθητήρια όργανα, να αφυπνίζεται η αίσθηση του αληθινού και να μεταδίδονται γνωστικά περιεχόμενα, αλλά ότι πρέπει επίσης να εξευγενίζονται η ψυχική διάθεση και το συναίσθημα της θρησκευτικότητας. Η φύση πρέπει να βιωθεί ως «*ερογλυφικό γράμμα του Θεού*». Με τη σκέψη του αυτή για την *καλλιέργεια του ψυχικού κόσμου* του ανθρώπου αίρεται πάνω από τα στενά όρια του Διαφωτισμού και γίνεται προάγγελος του Fröbel. Με την έμφαση που δίνει στην αυτενέργεια και τα δικαιώματα του παιδιού απέναντι στον ενήλικο αποκλίνει επίσης από τον Basedow και προσεγγίζει στενότερα τον Rousseau.

Ο Salzmann θέλει να είναι πρακτικός παιδαγωγός ακόμη και μέσα από τα γραπτά του. Στο πρόσωπό του ενσαρκώνεται η βαθιά τάση του Διαφωτισμού για διαπαιδαγώγηση του λαού: θέλει η παιδαγωγική του επίδραση να είναι άμεση σε μια όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακτίνα δράσης. Γι' αυτό και πήγασαν απ' αυτόν, παράλληλα με την πρακτική του δράση στο εκπαιδευτικό του ίδρυμα, *πολύ περισσότεροι από 100 τόμους παιδαγωγικών κειμένων για το λαό*, που εν μέρει δημοσιεύονταν συνεχώς στο εκδιδόμενο για μια τριακονταετία περίπου εβδομαδιαίο φύλλο «*Der Bote aus Thüringen*» («Ο αγγελιαφόρος της Θουριγγίας»). Τα έργα του μαρτυρούν εκπληκτική προσαρμοστικότητα και βαθιά κατανόηση των ψυχολογικών και κοινωνικών συμβάντων. Χρησιμοποιεί τα πιο διαφορετικά φιλολογικά είδη: λαϊκά διηγήματα, επιστολές, ανέκδοτα, τραγούδια κ.λπ. Πρόκειται γενικά για σκόπιμα μονομερή παιδαγωγικά συγγράμματα· ακόμη και στα μυθιστορήματά του είναι εκ των προτέρων σταθμισμένος ο ψυχαγωγικός - διδακτικός τους χαρακτήρας. Σε κάθε βιβλίο θέλει να καταπολεμήσει συγκεκριμένες δυσκολίες και να απευθυνθεί, όσο αυτό είναι δυνατό, σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη. Ενώ οι περισ-

σότεροι από τους υπόλοιπους λαϊκούς συγγραφείς της εποχής του - Schlosser, Becker, Sulzer, Garve, Spalding, Campe, Nicolai, Mendelssohn κ.λπ. - έγραψαν κυρίως για τους μορφωμένους αστούς, το έργο του Salzmann είναι εξαιρετικά ποικίλο. Στα λαϊκά του διηγήματα απευθύνεται, αμεσότερα από κάθε άλλον, σε όλες τις κοινωνικές ομάδες του λαού. Έτσι, γράφει για παιδιά, για νέους και για ενήλικες, για τους μορφωμένους (π.χ. τον εξάτομο «Κάρολο Κάρλσμπεργκ», που κάνει μια κριτική περιγραφή της τότε ζωής σε όλες τις κοινωνικές τάξεις), για τους μαθητευόμενους τεχνίτες (π.χ. «Konstants kuriose Lebensgeschichte und Fatalitäten» / «Η παράξενη ιστορία και τα θλιβερά γεγονότα της ζωής του Κωνσταντίνου»), για τους ευκατάστατους αγρότες («Konrad Kiefer», «Sebastian Kluge»), για τους απλούς αγρότες («Ernst Haberfeld») κ.λπ. *Το μεγαλύτερό του όμως, ενδιαφέρον, είναι στραμμένο στο φίλεργο αγροτικό και μικροαστικό κόσμο, η απλότητα του οποίου βρίσκεται πολύ κοντά τόσο στον ίδιο τον Salzmann όσο και στη φύση του παιδιού. Μέσα από τα συγγράμματά του που απευθύνονται αποκλειστικά στην παιδική ηλικία, γίνεται μαζί με τους Campe, Weiße και Rochow πρόδρομος της σύγχρονης παιδικής λογοτεχνίας. Προσπάθησε, με πραγματικά μεγάλη επιτυχία, «να μάθει μια γλώσσα, που θα ήταν αναγνώσιμη και κατανοητή απ' όλους τους Γερμανούς, από τον ευγενή μέχρι τον αγρότη, από το γέρο μέχρι το παιδί, τη γλώσσα δηλαδή της καθημερινής ζωής». Εκτός από την απλότητα και το στοιχείο της αγροτικής και φυσικής ζωής, αποφασιστικό ρόλο παίζουν στα πρόσωπα του Salzmann η αίσθηση της πραγματικότητας, η σχέση με την οικονομία, η ξεκάθαρη σκέψη και η αποφασιστική δράση, η κοινωνική άνοδος, η εξωτερική επιτυχία αλλά και η θρησκευτική εσωτερικότητα. Προβάλλει συνεχώς πάνω σε ιδεατές φυσιογνωμίες τα πετυχημένα αποτελέσματα αυτής της συμπεριφοράς. Με φυσικό και ειλικρινή, ευχάριστο και συχνά οξύ τρόπο δίνει πρακτικές συμβουλές και κάνει έκκληση στην αυτόνομη σκέψη και την αυτοβοήθεια του καθένα ξεχωριστά. Είναι πεισμένος ότι ο κάθε άνθρωπος*

είναι δυνατό μέσα από την προσωπική του εργασία να βελτιώσει τον εαυτό του, και μάλιστα όχι μόνο τη «μόρφωσή» του, αλλά και την υγεία του, την κοινωνική του θέση και τις οικονομικές του επιτυχίες, και να απελευθερωθεί «τουλάχιστον από τα 5/6 των παθών του». Στην κριτική αναπαράσταση της εποχής του δεν υποτιμά τις επιρροές του περιβάλλοντος και των γενικών συνθηκών, παράλληλα όμως προβάλλει την ηθική και πνευματική ανεπάρκεια του μεμονωμένου ατόμου, έτσι ώστε οι σκέψεις του να παίρνουν όχι πολιτικο-επαναστατική, αλλά ηθικο-παιδαγωγική κατεύθυνση. Χρησιμοποιεί επίσης ένα συνετό κριτήριο ακόμη και απέναντι στο πνεύμα της εποχής και δεν αναγνωρίζει καθετί που αυτοαποκαλείται Διαφωτισμός. Διαβλέπει ακόμη τους κινδύνους της αυξημένης αναγνωστικής τάσης της εποχής του και επιμένει σε μια κριτική τοποθέτηση του λαού τόσο σε θέματα σκέψης, όσο και σε θέματα φιλολογικού γούστου. Και γι' αυτόν -όπως και για ολόκληρο το Διαφωτισμό - το στοιχείο της αισθητικής και γενικά του παράλογου, έχουν ελάχιστη σημασία. Αλλά η ορθολογική συνιστώσα δεν αποσυνδέεται εδώ τόσο ισχυρά από το έδαφος του θυμικού, όπως γίνεται σε πολλούς άλλους διαφωτιστές.

Στον Salzmann βρισκόμαστε αντιμέτωποι περισσότερο με εκείνη την ηθικο-παιδαγωγική βούληση που είναι διαποτισμένη από τον ορθό λόγο, αλλά εκπηγάζει από την ενσυναίσθηση και τη θρησκευτική ψυχική διάθεση και που συγγενεύει με τον τρόπο σκέψης του Pestalozzi και κυρίως με την ατμόσφαιρα του νεαρού Pestalozzi - ακόμη κι αν ο Salzmann με κανέναν τρόπο δεν καταφέρνει να φτάσει το ανθρώπινο μεγαλείο και το πνευματικό βάθος του Pestalozzi. Παραμένει μέσα στο στενό κύκλο του πνεύματος του Διαφωτισμού, που μας τον παρουσιάζει όμως από την συμπαθητική του όψη: στο γνήσιο *λαϊκό-παιδαγωγικό ήθος του*.

Το προορισμένο για το γεωργό αναγνώστη μυθιστόρημα «Konrad Kiefer» (1794), όπου ο Salzmann εκφράζει την άποψή του ειδικά πάνω σε θέματα αγωγής των παιδιών, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο γερμανικός «Αιμίλιος». Αλλά αξιοπρόσεκτη

είναι ακριβώς η διαφορά από τον Rousseau. Στον «Konrad Kiefer» δε βρίσκουμε τίποτε το πνευματώδες και ριζοσπαστικό, αισθανόμαστε όμως σ' αυτόν κάτι από το κλίμα της ψυχικής αθωότητας και της αστικής εντιμότητας, κάτι από τη μυρωδιά της γης. Στη θέση της κατασκευής και του πειράματος δίνεται εδώ μια εικόνα φυσικής οικογενειακής αγωγής. Στη θέση της ποιητικής ευωδιάς και του μεταφυσικού βάθους γινόμαστε αποδέκτες μιας χειροπιαστής ηθικής. Ολόκληρο το διήγημα αποτελείται πραγματικά μόνον από την εικονογράφηση εντολών, που παρουσιάζονται μάλιστα με αραιούς τυπογραφικούς χαρακτήρες. Δείχνεται ότι η καλή αγωγή δεν εξαρτάται από το χρήμα, αλλά και πώς η προοδευτική-υγιεινή συμπεριφορά (κανένας κομπογιανντισμός, κανένας περιορισμός! αλλά αέρας, κίνηση, πανεράκια με άχυρο, μαξιλλάρια από αλογότριχες, βαμβακερά σκεπάσματα), το σύμφωνο με τα μέτρα του παιδιού περιβάλλον (επαφή με τον κόσμο των ζώων!) και η ορθή κατανόηση εκ μέρους των γονιών, επιτρέπουν την ανάπτυξη του ανθρώπου. Το αφετηριακό σημείο της θρησκευτικής αγωγής δεν πρέπει να είναι το κείμενο της Βίβλου ή η Κατήχηση, αλλά η ηθική διήγηση. Το μάθημα του Konrad Kiefer ποικίλλεται με διηγήσεις και ώρες παιχνιδιού. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι πρέπει να γίνει από νωρίς η καθοδήγησή του στην επαφή με το χρήμα έτσι, ώστε να φθάσει στην οικονομική αυτοτέλεια. Μετά το διάστημα της σχολικής εκπαίδευσης αρχίζει η καθαυτό αυτοαγωγή του μέσα από την ανάγνωση ωφέλιμων βιβλίων και τη συναναστροφή με έντιμους και φίλεργους ανθρώπους.

Έκκληση στην αγάπη και τη λογική των μεγάλων απέναντι στα παιδιά έκανε ο Salzmann και με το μικρό σατιρικό του έργο «Krebsbüchlein oder Anweisung zu einer unvernünftigen Kindererziehung» («Το μικρό βιβλίο του κάβουρα ή οδηγίες για μια παράλογη αγωγή των παιδιών», 1777). Σε μικρές διδακτικές διηγήσεις δίνει εδώ απλά, δραστικά παραδείγματα λαθών αγωγής και εμφανίζεται ως συνήγορος των παιδιών ενάντια στον κόσμο των μεγάλων, οι οποίοι μάλιστα, σύμφωνα με τη θέση του ότι ο άνθρωπος είναι «από τη φύση του καλός»,

καταστρέφουν τα παιδιά και είναι υπεύθυνοι για όλα τους τα λάθη. Το βιβλιαράκι του κάβουρα «πρέπει να είναι σύγγραμμα που να ζητά την προστατευτική μέριμνα για τα φτωχά, άοπλα παιδιά, πολλά από τα οποία εξαιτίας της άγνοιας και της απροσεξίας των γονέων για χάρη της διασκέδασής τους, στερήθηκαν την αρετή, την υγεία και τη ζωή τους».

Το πιο σημαντικό από παιδαγωγική άποψη σύγγραμμα του Salzmann είναι το μικρό, αφιερωμένο στην «αγωγή των παιδαγωγών» «*Ameisenbüchlein*» (1806). Μ' αυτό του το σύγγραμμα, το οποίο εμφορείται εξ ολοκλήρου από την αγάπη του για το επάγγελμα του παιδαγωγού, συνεισφέρει ένα ουσιαστικό έργο στη φιλολογική παραγωγή που έχει ως αντικείμενό της τη μόρφωση του παιδαγωγού και δασκάλου. Το έργο αποτελεί ένα ωραίο μνημείο του παιδαγωγικού ενθουσιασμού ολόκληρης της εποχής του Διαφωτισμού. Ο Salzmann επαινεί εδώ την αγωγή ως το πιο ευγενικό και το πιο ευλογημένο καθήκον του ανθρώπου. Κανείς δεν μπορεί να δημιουργήσει ένα τόσο άμεσο και τόσο σπουδαίο αγαθό όπως αυτό που μπορεί να δημιουργήσει ο παιδαγωγός· γιατί από τη ζωή την οποία διαμορφώνει εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση η εξέλιξη των γενικών ηθών και των ανθρώπινων έργων. Δεδομένου ότι, σύμφωνα με την αντίληψη του Salzmann, τα παιδιά εξακολουθούν να βρίσκονται κοντύτερα στο καλό, είναι και περισσότερο από κάθε άλλον επιδεκτικά σ' αυτό. Αλλά και ο ίδιος ο παιδαγωγός ανανεώνεται και εξευγενίζεται μέσα από την ενεργό επαφή του με τη σχετικά αδιάφθορη ζωή των νέων. Σαν πρώτο θεμελιώδες αξίωμα για την παιδαγωγική εργασία θέτει ο Salzmann την πρόταση: «Για όλα τα λάθη και τα ελαττώματα των μαθητών του ο παιδαγωγός πρέπει να αναζητήσει την αιτία στον ίδιο του τον εαυτό». Πρέπει πάντα να έχει συνείδηση του γεγονότος ότι η φύση πρέπει να αναπτυχθεί από μόνη της, ότι η σωστή αγωγή πρέπει απλά και μόνο να της προσφέρει το κίνητρο και ότι στόχος της τελευταίας είναι ο αυτόνομος άνθρωπος. Αλλά και οι γνώσεις του πρέπει να ανταποκρίνονται στα ενδιαφέροντα του παιδιού. Αντί για τα

αφηρημένα πνευματικά περιεχόμενα και την ξένη προς τη ζωή γνώση ο παιδαγωγός έχει ανάγκη από τη γνώση του άμεσου περιβάλλοντος και των πρακτικών δεξιοτήτων: την άμεση σχέση με τη φύση, την πατρίδα, τη ζωή του λαού, την πρακτική τέχνη της ζωής, την ψυχική διάθεση, το χάρισμα της ζωντανής, παιδιάστικής ομιλίας, της ερασιτεχνικής δημιουργίας και του παιχνιδιού, με λίγα λόγια: την τέχνη της ζωντανής επαφής με τα παιδιά. Τουλάχιστον εξίσου σημαντική όμως, είναι η αδιάλειπτη *αυτοαγωγή* του παιδαγωγού. Η πρόθεση να τον βοηθήσει σ' αυτή του την προσπάθεια αυτοαγωγής υπήρξε η βασική επιθυμία του Salzmann στο συγκεκριμένο σύγγραμμα.

Campe

Με τον Salzmann συμφωνεί όσον αφορά τη ροπή προς τη συγγραφική δράση ο *Joachim Heinrich Campe* (1746-1818). Σ' αυτόν όμως υποχωρεί το θυμικό στοιχείο και προβάλλεται εντονότερα το ορθολογιστικό. Είναι ένας ιδιαίτερα νηφάλιος στοχαστής, που στόχο του θέτει το πρακτικά ωφέλιμο, ένας ενθουσιώδης κοσμοπολίτης και ένθερμος διαφωτιστής, ένας δραστήριος μαχητής, που μάχεται ενάντια στη δεισιδαιμονία και το δεσποτισμό, επηρεασμένος σ' αυτό το σημείο σε μεγάλο βαθμό από τον Rousseau. Με το επιτήδαιο και εντυπωσιακό ύφος του έγινε ο *κατ' εξοχήν συγγραφέας του Φιλανθρωπισμού*. Πάνω απ' όλα είναι ο συλλέκτης και εγκυκλοπαιδιστής του: θέλει να ανακεφαλαιώσει το φιλανθρωπιστικό κίνημα και να δημιουργήσει από το πνεύμα του μια εκτενή συστηματική. Απο την προσπάθειά του αυτή προέκυψε το 16τομο «*Revisionswerk*» («Αναθεωρητικό έργο»). Αν με το έργο αυτό αποσκοπεί περισσότερο απ' ό,τι ο Salzmann στη θεωρία, από την άλλη πλευρά είναι κι ένας πολύ σημαντικός *πρωτοπόρος στο χώρο των βιβλίων που απευθύνονται στη νεανική ηλικία*. Με τα συγγράμματά του για νέους, τα οποία γνώρισαν ασυνήθιστη επιτυχία, ιδιαίτερα με τον «*Robinson den Jüngeren*» («Ροβινσώνα τον νεότερο», 1779/80) και την «*Entdeckung Amerikas*» («Ανακάλυψη της Αμερικής») μπόρεσε να επιδράσει στον τομέα

αυτόν ακόμη περισσότερο από τους Salzmann, Weiße² και Rochow. Διαμέσου της επεξεργασίας του ο «Ροβινσώνας» έγινε ένα παιδικό και πολύ σύντομο τόσο διάσημο σύγγραμμα, ώστε αργότερα κατέλαβε εξέχουσα θέση ανάμεσα στα βιβλία για νέους. Μόνον τα συγγράμματά του για παιδιά και για νέους περιλαμβάνουν 37 τόμους. Το πιο γνωστό του λαϊκοπαιδαγωγικό σύγγραμμα είναι το έργο του «*Theophron, oder der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene Jugend*» («Θεόφρων ή ο έμπειρος σύμβουλος της άπειρης νεότητας»). Περιέχει διαφωτιστικά στοιχεία πρακτικής σοφίας με τη μορφή λεπτομερειικών εντολών, παραιτούμενο από οποιαδήποτε διηγηματική επένδυση των περιεχομένων του. Το αντίστοιχό του για τα κορίτσια είναι το έργο «*Väterliche Rat an meine Tochter*» («Πατρική συμβουλή στην κόρη μου», 1787).

Τη σκέψη μιας *εκτενούς παιδαγωγικής συστηματικής*, που να απορρέει από το πνεύμα του Φιλανθρωπισμού, την υλοποίησε ο Campe με το φανταστικό σχεδιασμό μιας τεράστιας (1000 τόμοι) συλλογής σχολικών και διδακτικών βιβλίων, παιδικής και λαϊκής λογοτεχνίας, παιδαγωγικών και μεθοδικών εγχειριδίων, σχεδιασμό που θυμίζει το 17ο αιώνα. Απ' αυτή τη συλλογή προήλθε αργότερα το 16τομο «*Αναθεωρητικό έργο*» («Γενική αναθεώρηση του όλου σχολικού και εκπαιδευτικού συστήματος», 1785-1791) με συνεισφορές των Campe, Salzmann, Trapp, Schummel, Gedike κ.ά. Στις προσωπικές του συνεισφορές ο Campe δείχνει να διαθέτει ένα συνετό κριτήριο. Αποκλίνοντας από τους περισσότερους φιλανθρωπιστές παραπέμπει στον ακροσφαλή χαρακτήρα όχι μόνον των ποινών, αλλά και των τόσο αρεστών στον κύκλο τους αμοιβών, ενώ παράλληλα αρνείται την υπερβολική έμφαση που δίνεται στο παιχνίδι, θεωρώντας ότι τούτο θα μπορούσε να δημιουργήσει αντί για άνδρες συνηθισμένους στην εργασία, «*παιχνιδομανείς γενειοφόρους*

2. Ο *Christian Felix Weiße* έγραψε «*Lieder für Kinder*» («Τραγούδια για παιδιά», 1776), το «*ABC - Buch*» («Αλφαβητάρι») και άλλα παιδικά βιβλία. Από το 1775 εξέδιδε επίσης τον «*Kinderfreund*» («Φίλο των παιδιών»), ένα διδακτικό εβδομαδιαίο περιοδικό για παιδιά.

νέους». Το πάθος του για τον εγκυκλοπαιδισμό μαρτυρείται επίσης από τα περιεκτικότατα έργα του, τα αφιερωμένα στην καλλιέργεια και τη διαφύλαξη της γερμανικής γλώσσας: «Wörterbuch zur Erklärung und Verdeutschung» και «Wörterbuch der Verdeutschung».

Trapp

Στραμμένος επίσης περισσότερο προς τη θεωρητική και συγγραφική παρά προς την πρακτική-παιδαγωγική δραστηριότητα υπήρξε ο *Ernst Christian Trapp* (1745-1818). Είναι ο θεωρητικός των φιланθρωπιστών. Το έργο του «Versuch einer Pädagogik» («Απόπειρα μιας παιδαγωγικής», 1780) συνιστά την πρώτη προσπάθεια μιας επιστημονικής συλλογικής ματιάς και θεμελίωσης στο χώρο της παιδαγωγικής. Η νεοδημιουργηθείσα τακτική έδρα της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο της Halle, την οποία ανέλαβε το 1779, ήταν αποτέλεσμα μιας αναγόμενης στο φιλανθρωπιστή υπουργό Zedlitz προσπάθειας να προστεθεί στο Πανεπιστήμιο μια ενιαία μόρφωση για τους δασκάλους και να κατευθύνεται από κει με βάση το πνεύμα του Φιλανθρωπισμού το σύνολο των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Με αυτόν τον τρόπο η Παιδαγωγική εισήχθη στο Πανεπιστήμιο ως αυτόνομος διδακτικός κλάδος. Το παιδαγωγικό φροντιστήριο, θυγατρικό μέχρι τώρα του θεολογικού φροντιστηρίου, αυτονομήθηκε, ώστε να απελευθερωθεί η παιδαγωγική από τη θεολογία και να εξαπλωθεί η επικράτηση της ιδέας για την κρατικοποίηση των σχολείων, ιδέας που εκπροσωπούσαν οι φιλανθρωπιστές. Όμως το σχέδιο αυτό απέτυχε· γιατί ήδη στα 1782 ο Trapp εγκατέλειψε τη Halle και ο διάδοχός του, ο νεοανθρωπιστής Friedrich August Wolf, επέκτεινε μεν τη φιλολογική μόρφωση, περιόρισε όμως τη μόρφωση των δασκάλων στο επίπεδο της φιλολογικής μόρφωσης και δε συνέχισε το γενικό παιδαγωγικό έργο του Trapp - η εποχή του Διαφωτισμού έφθασε στο τέλος της.

Το ουσιαστικό στοιχείο στην παιδαγωγική θεωρία του Trapp - που δε ήταν ακόμη κάποιο αυστηρά επιστημονικό «σύστημα» - είναι η προσπάθεια να θεμελιώσει την παιδαγωγική

σε μια εμπειρική πειραματική ψυχολογία στατιστικής μορφής.

Η προσοχή, η μνήμη, η κόπωση κ.λπ. πρέπει ως φαινόμενα να παρατηρούνται επακριβώς στις διάφορες παιδαγωγικές καταστάσεις και να καταγράφονται, ώστε με την επεξεργασία των δεδομένων να εξάγονται ξεκάθαροι θεμελιώδεις κανόνες για την αγωγή.

Rochow

Στον ευρύτερο κύκλο των φιλανθρωπιστών ανήκει, αν και δε συνδέεται άμεσα με το «Φιλανθρώπιον» του Dessau και ο *Friedrich Eberhard von Rochow* (1734-1805), γαιοκτήμονας στο Reckahn κοντά στο Βραδεμβούργο. Δίκαια ονομάστηκε «Pestalozzi του Βραδεμβούργου». Η ακάματη φροντίδα του για τους αγρότες της περιφέρειάς του τον έκανε «μεταρρυθμιστή του σχολικού εκπαιδευτικού συστήματος της υπαίθρου». Έδρασε ιδιαίτερα μέσα από το πρότυπο σχολείο του στο Reckahn, που είχε γίνει τόπος προσκυνήματος για τον παιδαγωγικό κόσμο της εποχής του, αλλά και διαμέσου των διδακτικών του βιβλίων για δασκάλους και μαθητές καθώς και των αιτημάτων που πρόβαλε για την κοινωνική θέση των δασκάλων της υπαίθρου, πέρα από όλα αυτά όμως, είναι κατά βάση ένας φωτισμένος κοινωνικός μεταρρυθμιστής.

Η δραστηριότητά του ανήκει στις προσπάθειες εκείνες για το λαό της υπαίθρου, που διατρέχουν δλόκληρο το δεύτερο μισό του 18ου αι. και στις οποίες έχει τις ρίζες του και ο Pestalozzi. Οι προσπάθειες αυτές προήλθαν από την καταστροφική παρακμή της πεδινής υπαίθρου χώρας τόσο στον οικονομικό όσο και στον πολιτιστικό τομέα, παρακμή που προκλήθηκε από το μερκαντιλιστικό πνεύμα της απολυταρχίας (απαρχές της βιομηχανίας, αστυφιλία) και που για πρώτη φορά έδρασε σε βάθος γύρω στα μέσα του αιώνα, όταν το άστρο της απολυταρχίας άρχιζε ήδη να δύει. Επαιτεία, ασθένειες και ηθική εξαθλίωση εξαπλώνονται την εποχή αυτή στην ύπαιθρο σε φοβερό βαθμό. Γύρω στα 1770 τα φαινόμενα αυτά έγιναν ακόμη πιο έντονα εξαιτίας των επιδημιών και της κακής σοδειάς. Ανάλογη ώθηση δόθηκε όμως τότε στην αντι-κίνηση που ξε-

κίνησε από την Αγγλία ήδη γύρω στο 1700 και που τόσο πνευματικά όσο και παιδαγωγικά αλλά και από οικονομική άποψη εκτιμούσε ιδιαίτερα την ύπαιθρο (σύγκρ. Rousseau, Salzmann, φυσιοκράτες, Pestalozzi). Έβλεπε σ' αυτήν το αγνό, το αδιάφθορο και ήθελε παράλληλα να εντατικοποιήσει και να εκσυγχρονίσει την καλλιέργεια του εδάφους της. Αυτή η κίνηση αποτελεί μια συγκεκριμένη όψη του κινήματος του Διαφωτισμού (και μόνον εξαιτίας αυτού του λόγου δεν επιτρέπεται να αποδοθεί εξ ολοκλήρου στη μεσαία τάξη). Στους φιλάνθρωπιστές μπορούμε να διακρίνουμε, όπως ακριβώς και στον Pestalozzi, τη στενή συνάφεια της οικονομικο-επαγγελματικής και της ηθικο-πνευματικής συνιστώσας, η οποία υπήρξε χαρακτηριστική για ολόκληρο το μεταρρυθμιστικό κίνημα.

Ο Rochow διαπνέεται και αυτός από την ίδια επιθυμία για μεταρρύθμιση. Προβάλλει το αίτημα μιας συντονισμένης μέριμνας για τους φτωχούς, για πτωχοκομεία, ασφάλιση, κατάρτιση του θεσμού των αγγαρειών, προκειμένου να βοηθηθεί ο άνθρωπος στην έξοδό του από την κατάσταση αυτή της δυστυχίας του, και υλοποιεί ένα μέρος αυτών του των ιδεών στην ίδια του την περιουσία. Απαιτεί επί πλέον - ακριβώς για να εξασφαλίσει στις μεταρρυθμίσεις εκείνες την πλήρη επιτυχία -πραγματικό διαφωτισμό και ηθικο-πνευματική αγωγή για το λαό της υπαίθρου διαμέσου ενός καλού σχολείου. Για το σχολείο θέτει τέσσερα αιτήματα: 1. Να είναι *αμιγώς κρατικό σχολείο* και ανοιχτό για όλα τα παιδιά, ακόμη και για τα παιδιά των αγροτών. 2. *Καθετί που είναι αναγκαίο για τη ζωή* ανήκει ως ύλη στο σχολείο, για το λαό της υπαίθρου π.χ. στα σχολικά περιεχόμενα περιλαμβάνονται επίσης η κτηνοτροφία, το μπόλιασμα των φυτών και γενικά η καθοδήγηση στο γεωργικό επάγγελμα. 3. Πρέπει να γίνεται ορθή επεξεργασία των περιεχομένων αυτών: με ζωντανές ερωταποκρίσεις (*σωκρατική-μαιευτική μέθοδος*) και με τη βοήθεια κατάλληλων για την παιδική ηλικία *σχολικών βιβλίων*. 4. Και η ύπαιθρος χώρα χρειάζεται ένα πλήρως μορφωμένο και επαρκώς αμειβόμενο επαγγελματικό *διδασκαλικό σώμα* και υποδειγματικά *σχολικά κτίρια*.

Αλλά δεν έμεινε μόνο στο γράμμα του προγράμματός του· ο ίδιος το υλοποίησε όσο του επέτρεπαν οι δυνάμεις του. Αρχικά (1772) με το έργο του «Versuch eines Schulbuches für Kinder der Landleute oder zum Gebrauch in Dorfschulen» («Προσπάθεια ενός σχολικού βιβλίου για τα παιδιά των αγροτών ή για χρήση στα σχολεία των χωριών») δημιούργησε ένα *εγχειρίδιο για το δάσκαλο*, που με μορφή κατάλληλη για παιδιά παρουσίαζε μέσα από διαλόγους και διδακτικά αναγνώσματα όλα τα θέματα που οφείλει να πραγματευθεί ο δάσκαλος στο σχολείο του χωριού. Το εγχειρίδιο αυτό το συμπλήρωσε αργότερα με ένα ειδικό *αναγνωστικό για παιδιά*, τον «Bauernfreund» («Φίλο των αγροτών», 1796/77, που μετά από κάποια διασκευή ονομάστηκε «Kinderfreund» «Φίλος των παιδιών»). Το αναγνωστικό αυτό έπρεπε να καλύψει το χάσμα ανάμεσα στο αλφαβητάρι και τη Βίβλο και να αποτελέσει τη βάση για όλη τη σχολική διδασκαλία. Όπως ο Orbis pictus του Κομένιου έδωσε τον τύπο του εικονογραφημένου διδακτικού βιβλίου, έτσι ο «Φίλος των παιδιών» του Rochow αποτελεί τον *προπάππο κάθε σχολικού αναγνωστικού*. Ήδη στην εποχή του υπήρξε το πιο διάσημο και πιο πολυχρησιμοποιημένο αναγνωστικό (100.000 αντίτυπα) και σε κάποια μέρη χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αι. Με το βιβλίο αυτό ο Rochow συνέβαλε από διδακτική - σχολική σκοπιά στη δημιουργία των ειδικών βιβλίων για παιδιά και νέους. Ακόμη, με τη βοήθεια του ικανού συνεργάτη του Bruns μετέτρεψε το σχολείο του στο Reckahn σε ένα πραγματικά πρότυπο ίδρυμα. Το σχολείο αυτό το επισκέπτονταν για πολλά χρόνια πολλοί παιδαγωγοί προκειμένου να γνωρίσουν από κοντά το πνεύμα του και να το μεταφέρουν σε άλλα μέρη της χώρας. Με την επιρροή του Rochow ιδρύθηκε το 1778 και το Διδασκαλείο στο Halberstadt.

Basedow, Vorstellung..., hrsg. v. Th. Fritsch (1904). Elementarwerk, hrsg. v. Th. Fritsch, 3 Bde. (1909. Methodenbuch, hrsg. v. Th. Fritsch (1913). Ausgew. päd. Schriften, hrsg. v. A. Reble (Shö 1965). - Salzmann, Ausgew. Schriften, hrsg. v. E. Ackermann, 2 Bde. (1897-1901). Konrad Kiefer, hrsg. v. Th. Dietrich (KI 1961). Ameisenbüchlein, hrsg. v. Th. Dietrich (KI 1964). Krebsbüchlein, hrsg. v. Th. Dietrich (KI 1967). Carl von Carlsberg. Faksimile

- Ausgabe (1977). - Campe, hrsg. v. C. Cassau, 2 Teile (1889). Allg. Revision, Ausw. hrsg. v. G. Ulbricht (1957). Über das Zweckmäßige u. Unzweckmäßige in den Belohnungen u. Strafen, hrsg. v. A. Reble (Kl 1961). -Trapp, Versuch einer Pädagogik, hrsg. v. U. Herrmann (Schö 1977). -Rochow, Sämtl. päd. Schriften, hrsg. v. F. Jonas u. F. Wienecke, 4 Bde. (1907-1910). Schriften zur Volksschule, hrsg. v. R. Lochner (Kl 1962).

6. Η εκπαίδευση στην εποχή του διαφωτισμού

Οι τάσεις του Διαφωτισμού στο χώρο της Εκπαίδευσης υπερίσχυσαν απέναντι σ' αυτές του Ευσεβισμού για πρώτη φορά στα τελευταία 30 χρόνια του αιώνα. Τα «Φιλανθρώπια», που ιδρύθηκαν σε πολλά μέρη, είχαν μικρή διάρκεια ζωής. Μέσα στην υπερβολή του παιδαγωγικού ζήλου τα προγράμματά τους υπερφορτώθηκαν σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έχουν σαν αποτέλεσμα απλά και μόνο την πολυγλωσσία και την προετοιμασία για την επαγγελματική ζωή, έτσι που το μάθημα να χάνει όσον αφορά τον παιγνιώδη χαρακτήρα του. Οι φιλανθρωπιστές όμως, έδωσαν διαρκή ώθηση στα θέματα της εκπαίδευσης γενικά και άσκησαν επίδραση και στο κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα. Οι προσπάθειες και τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού φθάνουν, όπως καταδείχτηκε, πολύ πιο πέρα από την κυρίως εκπαίδευση. Ο παιδαγωγικός του ενθουσιασμός όχι μόνον ανέπτυξε πλήρως την ιδέα της λαϊκής μόρφωσης, αλλά ακολουθώντας τον Rousseau αντιμετώπισε για πρώτη φορά το παιδί ως παιδί και κατέβαλε προσπάθειες για μια αγωγή στα μέτρα του παιδιού. Ο Διαφωτισμός δημιούργησε μια παιδική φιλολογία, έκανε αποδεκτή στους κόλπους της αγωγής την αίσθηση της χαράς και έδωσε ιδιαίτερη προσοχή στην αυτενέργεια του παιδιού. Για πρώτη φορά από την αρχαιότητα αναγνωρίστηκε τώρα η μεγάλη σπουδαιότητα της υγιεινής, της σωματικής καθώς και της σεξουαλικής αγωγής και ευνοήθηκαν οι χειροτεχνικές δεξιότητες, γεγονός για το οποίο ουσιαστικό ρόλο έπαιξε το οικονομικό κίνητρο. Ακόμη, προωθήθηκε η εκκοσμίκευση της εκπαίδευσης με στόχο τη δημιουργία ενός καθαρά κρατικού σχολείου. Τέλος, ο Διαφωτισμός ενδιαφέρθηκε για το ζήτημα της μόρφωσης των δασκάλων και έθεσε τις αφετηρίες για μια παιδαγωγική επιστήμη.

Οι προσπάθειες αυτές επικράτησαν στο χώρο της Εκπαίδευσης μόνον εν μέρει και πολύ σταδιακά. Όμως, ο 18ος αι. απεργάσθηκε το θεσμό του κρατικού σχολείου, που είχε σε μεγάλη έκταση προετοιμάσει ο 17ος αι. Στην Πρωσσία ο Γενικός σχολικός κανονισμός (General-Landschul-Reglement, 1763) έφερε τον πρώτο μεγάλο κανονισμό της δημοτικής εκπαίδευσης για ολόκληρη την Πρωσσία, με θέσπιση της γενικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης, της εκκλησιαστικής εποπτείας, του αναλυτικού προγράμματος και της ιδέας μιας σεμιναριακής μόρφωσης των δασκάλων. Αυτός ο κανονισμός όμως, όπως και οι σχολικοί κανονισμοί του 1713 και 1717, διέπεται ακόμη περισσότερο από το πνεύμα του Ευσεβισμού. Ο Hecker, που συμμετείχε στη σύνταξή του, ήδη από πριν είχε θέσει το αίτημα της μόρφωσης των δασκάλων. Μια από τις ρυθμίσεις του κανονισμού του 1763 σχετική με τα καθολικά δημοτικά σχολεία της Σιλεσίας και της κομητείας του Glatz οδήγησε στον πρωσικό Γενικό σχολικό Κανονισμό του 1765, που σε μερικά του σημεία υπήρξε ακόμη πιο προοδευτικός. Συντάχθηκε από τον μεταρρυθμιστή αβά *Joh. Ignaz von Felbiger* (1724-1788), ο οποίος συνέγραψε επίσης πολυάριθμα σχολικά βιβλία και εγχειρίδια μεθοδολογίας. Ενώ ο Φρειδερίκος ο Μέγας, παρά την αποφασιστική του τοποθέτηση υπέρ της θρησκευτικής ανοχής, στο θέμα της γενικής λαϊκής μόρφωσης δεν ακολουθούσε εξ ολοκλήρου το Διαφωτισμό - η ελευθερία της σκέψης του φαινόταν όχι και τόσο ουσιώδης για τον απλό άνθρωπο και η μεγάλη σχολική μόρφωση αμφίβολων αποτελεσμάτων για τον αγροτικό πληθυσμό -, ο υπουργός του *Zedlitz* υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής του φιλανθρωπιστικού πνεύματος. Δεν τάχθηκε μόνον υπέρ μιας καλύτερης οργάνωσης των σχολείων, αλλά και υπέρ της μόρφωσης των δασκάλων, και εργάσθηκε για την κρατικοποίηση της εκπαίδευσης. Με τη δεδομένη στάση του Φρειδερίκου του Μεγάλου, μπόρεσε να πετύχει περισσότερα πράγματα στον τομέα της ανώτερης εκπαίδευσης παρά στο θέμα του δημοτικού σχολείου. Ο συνεργάτης του *Gedike*, που έκλινε επίσης προς το πνεύμα του Φιλανθρωπισμού, αλλά που παράλληλα υποστήριζε ήδη ιδέες του φιλολογικού

νεοανθρωπισμού, από τη μια απαιτούσε επίμονα την καλή καλλιέργεια των αρχαίων γλωσσών, από την άλλη όμως, σε σύνδεση με το Πρακτικό Σχολείο (Realschule) του Hecker, τη δημιουργία σχολείων ανώτερου επιπέδου χωρίς λατινικά. Ιδιαίτερες υπηρεσίες κατέβαλε για το γυμνασιακό πρόγραμμα διδασκαλίας, που εισήγαγε ο ίδιος το 1781 στο Γυμνάσιο *Friedrich-Werder* του Βερολίνου αλλά και για το Διδασκαλείο για τη μόρφωση των δασκάλων των φιλολογικών μαθημάτων, που ιδρύθηκε εκεί το 1787. Σε πρωτοβουλία του οφείλεται επίσης η θέσπιση το 1788 των *Απολυτηρίων εξετάσεων* (Abiturientenexamen). Την ίδια περίπου εποχή ο *F. A. Wolf* ίδρυσε στη *Halle* το Φιλολογικό του φροντιστήριο για τη μόρφωση των δασκάλων του γυμνασίου συνεισφέροντας μ' αυτόν τον τρόπο αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός αυτόνομου φιλολογικού κλάδου. Έτσι, την εποχή εκείνη η γυμνασιακή εκπαίδευση οργανώθηκε αυστηρότερα, θέτοντας επίσης για πρώτη φορά με σαφήνεια τα όριά της σε σχέση με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Με την ίδρυση του ανώτατου διοικητικού οργάνου για τη διδασκαλία, του *Oberschulkollegium*, το 1787, επιτεύχθηκε στην Πρωσσία ο συγκεντρωτισμός σε ολόκληρο το φάσμα της σχολικής διοίκησης. Ο διάδοχος του *Zedlitz*, ο *Wöllner*, κατέστειλε όμως και πάλι αργότερα, την τελευταία δεκαετία του αιώνα, το πνεύμα του Διαφωτισμού στο χώρο της εκπαίδευσης· παρ' όλα αυτά η ιδέα του κρατικού σχολείου εξακολούθησε να εξαπλώνεται. Ο «Γενικός νομικός κώδικας» (*Allgemeines Landrecht*), που δημοσιεύτηκε το 1794, ανακήρυξε ρητά όλα ανεξαιρέτα τα σχολεία και τα γυμνάσια σε κρατικά ιδρύματα, και ένας νόμος του 1803 άνοιγε τις πύλες τους σε όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως θρησκευτικού δόγματος, ακόμη δηλαδή και στους Εβραίους.

Αλλά και στα υπόλοιπα γερμανικά κράτη ο Διαφωτισμός επέφερε μια ανάλογη εξέλιξη στο χώρο της εκπαίδευσης, κατά την οποία βέβαια, το πνεύμα του Διαφωτισμού επιβλήθηκε κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο. Στο σχολικό κανονισμό (*Schulordnung*) της Βάδης του 1765, διαφαίνεται, για παράδειγμα, μια λεπτομερειακή επιμέλεια για τη διδακτική ύλη των θρη-

σκευτικών. Με ιδιαίτερα ριζοσπαστικό τρόπο ολοκληρώθηκε η εξέλιξη αυτή στην Αυστρία. Εδώ η Μαρία Θηρεσία κρατικοποίησε αρχικά τη γυμνασιακή εκπαίδευση. Αλλά και στα πανεπιστήμια υποχώρησε η επιρροή του τάγματος των Ιησουϊτών. Διαμέσου του *Ignaz von Felbiger*, ο οποίος προηγουμένως είχε οργανώσει μετά από πρωσσική εντολή τα καθολικά σχολεία στη Σιλεσία, επαναδιοργανώθηκε το 1774 η αυστριακή δημοτική εκπαίδευση, τέθηκε υπό την παντελή εποπτεία του κράτους και έλαβε δραστικά συγκεντρωτική μορφή. Αργότερα ο Ιωσήφ ο II. εισήγαγε προγράμματα διδασκαλίας σύμφωνα αποκλειστικά με το πνεύμα του Διαφωτισμού. Στη Βοημία ενισχύθηκε σε μεγάλο βαθμό η δημοτική εκπαίδευση και η διδασκαλία μέσω πρακτικών εργασιών (υφαντική, πλεκτική, ραπτική) διευρύνθηκε από τον Ferdinand Kindermann, ο οποίος από το 1778 είχε τη διεύθυνση των σχολείων της Βοημίας.

Στις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από εκκλησιαστική εξουσία η εκπαίδευση γνώρισε επίσης κάποια άνοδο. Εκδόθηκαν π.χ. σημαντικοί, προοδευτικοί σχολικοί κανονισμοί στο Mainz (1771), το Würzburg (1774, 1781) και τη Fulda (1781), καθώς επίσης στο Braunschweig ήδη το 1751 και στο Wolfenbüttel το 1753.

Αλλά το φιλάνθρωπιστικό παιδαγωγικό πνεύμα έδρασε και πέρα από τα γερμανικά σύνορα. Ο Wolke, ο πρώην συνεργάτης του Basedow στο Dessau, ίδρυσε στο Petersburg ένα φιλάνθρωπιστικό παιδαγωγικό ίδρυμα, στη Δανία ο κόμης Reventlow ίδρυσε σχολεία της υπαίθρου στο πνεύμα του Rochow, στην Ελβετία μεταρρυθμιστική υπήρξε ιδιαίτερα η δράση του Iselin. Η ιδέα της μόρφωσης του λαού και των δασκάλων έπαιξε κάποιο ρόλο και στη Γαλλική Επανάσταση και αναπτύχθηκαν προγράμματα για μια ενιαία, διαρθρωμένη κατά οριζόντια επίπεδα σχολική οργάνωση (Condorcet, Lapeletier).